Role-4

परिभः षयापर्युदासः इति दोष एवायं लौङ्‌विति । अनिकारो कारवङ्क तिपरिहारेव संभवती कारोकारसङ्क
चं नमकारस्य आदये । इदमत्र संप्रधार्यं गणोक्त नेकिमव्ययसंज्ञा नवितव्यं अयादिभिरिति । पञ्चारअयाद
यौं तरंगवारअव्ययसंज्ञाकृतायामव्ययसंज्ञायां लुका भवितव्यं अचारिभिरितीपरवारा अवाद्या अनिवे
चोभयोरपि लुकि सति अयादीनामभावः अयादिषु सत्सु विहितनिमित्ता व्ययसंज्ञेति लुको भावः अंतरंग
नपिविधीन्वहिरंतो लुकवाधते इति लुकस्यान्तरस्मादुक्त व्यभेवत्र के भकारस्य इति शब्दं तत्र सतिषे धाविधा
तुम सगा प्रतिपरोक्तस्येवेति यो हि निसंत त्रूपः पत्र तं अवदं गश्चलस्यय ह्रस्वत्वं मयं उअनुमे तवः अमितो
वहिरंगेति एतत्तु नोक्तं परिभाषान्तरप्रयोजनानि विचारयिष्यामीति ॥ सन्निपातः संश्लेषः संपर्कः आनंतर्यमि
त्यर्थान्तरमेतत्लक्षणो यो विधिः तावतं तयः सो निमित्तकस्य तद्विघातस्य तं विहन्तीति तन्न विघातकः विघातकस्य
विधृतस्था निमित्तं विघातं च यो जन्मेव प्रदर्शयिष्यामी यस्य यस्य विघातो भवति । उक्तं च उविधेः यामणि
ऊल इको दस्तो मोमालवस्येति । पूर्वपरो तरपराश्रयं उक्तं सन्निपातविधिः स उपविघातकस्य निमित्ता क

दस्ति।एवञ्चामीलुप्यतेकथंयदिताबद्नभिव्यक्ताञ्चामंतेनकुत्साप्रशंसाप्रकर्षाइतिप्रत्ययावर्त्तितेषांलुक्तभवित
व्यंलुक्तेनभिव्यक्तेरनवस्थितत्वात्अथाऽप्रयोगाद्युत्पन्नाकुत्सादीनभिव्यनक्तिप्यंतिञ्चामंतस्यैवप्रफिनोत्यत्त
व्यमामंतारिति॥उपपात्पायतिपाद्यानुत्पन्निंशास्त्रेणापिप्रतिपादयेतिद्युतश्चेतिएवंस्वाहंकुंचानुप्रयुज्य
तेघलिविइतिद्युतञ्चामित्यनुवर्तंतेआनोनुप्रयुज्यतेआमोनंतमित्यर्थःयदिचतरखारिस्याञ्चाद्विर्वानान्ते
तंप्रयुज्यतइतिएवंचकृञ्चाव्यवहितनिवृत्यर्थमिति।किंचस्वादयोयदिलुप्येरन्वचनमप्यभिव्यक्तामिति
तत्रपथेवकृञन्तपरसंस्कारास्तुप्रयोपयद्यादिभिरेमामंतेप्रतिप्रयुज्यतइतिअनुप्रयोगोयः सजार्थाभिव्यक्त
यञ्चाम्प्रिवाःस्तनस्पाद्यितिप्यदर्शयतास्वरांरंपठति॥आव्याहिमोनोधातोनत्वस्यासिद्धत्वादसिद्धमव्ययत्वे
नचजानोतजनइत्यस्यैतन्नत्वरूपसंभवृतितस्मानिपत्सेनतत्वाद्यदिप्रत्ययलुक्तयामत्रभवतिकथंकार्यांचक्रा
रेतिउत्पजातीयत्वस्यज्ञापकंक्षातामकारांतस्यनभवतीत्येतरास्त्रीपतेर्सोस्सर्गविंडनास्त्रीपतेरस्माभूत राम
सौतामरइतिअस्मिन्स्मपक्षेलाघवयेतेःलोरित्यत्रप्राप्नोतिभवत्ययंकरंतएजंतश्चेति॥अनन्यप्रकृतिपरिहारस्त्र १६०

रकारांतरङ्गत्वासिद्धेन लोप इति द्विविधमप्यसिद्धत्वमल्लोप पघाते पूर्वत्रासिद्धत्वे वहिरंगासिद्धत्वं च विभक्त्या अय वाल्
लोपो वहिरंगो भवति। उदुपधत्वमकिच्चस्य निङ्कवितो न लोपो यः अनिदितामिति सकिन्नस्य याश्रयः तस्यांतर
लोपधत्व सुपजायमानं स्यभवति। पातिनः अल्पयस्य किंच व्यपदेशे विहंतीलत्वनया परिभाषया व्यपदेशसानि
मित्तं भवतीति कल्प्यते। नाव संनिपातिनो सत्यपि किंचि केचिदानंतर्यस्याविघातात् अभावो यदि असा
मुनानेकर्तव्येषु भावसिद्धाः नेतुं यन्नप्राप्नोति तन्नत्रत्वासिद्धत्वं स्यस्पर्ध्य परिकल्प्य घयोर्नलोप न्यासः सूत्रायसु
पकारसाउम्या श्रितस्य नानाभावः प्रवर्तमानः संनिपातलक्षणो विघात यथा स्थानेमित्तं कस्यात्र विघातः याकृता
परः से निपातीत्राभविनिवविहितः आनंतर्यमस्य वक्तव्ये कल्प्यते। एवं संनिपातीदी र्घेघेंक्ति यमाणे आका
रणविहन्यते तस्मात्सर्वस्य संनिपातिनोस्य विघातस्यानिमित्तं भवतिन्नसुवादेश इति सर्वे विभक्त्यतः समासश्चे
वं वस्पाति सर्वे विभक्त्या चमेवधमामान्याश्रयारेवस्था स्यते आत्वं किंत्वयोपादानात्तुङ्सि विपरे भूते युणे
रूते उत्तरकालभावमितीमांश्रक्रूपामाश्रित्यसंनिपातलक्षणाश्रमाश्रस्यानरार्वहिसंज्ञाषविवठस्याकिंच

स पुनरत्र विघातः इकारस्तावन्न संनिपाती ह्रस्वेनैकावि हितः नात्र लुक संनिपातिनो विघातकः किं तर्हि संनि
पातस्यापन्नपूर्वापरयोरानन्तर्यं तस्य तद्विघातकं नन्वेवं चलुक परिस्थितौ यवभक्तौ न चावपवाव योवृ
वग्रहणेन गृह्यते॥ ततश्चैतत्सूत्रमनुपपद्यते अत्र यत्र समुदाये भक्तो वयवावयवो वयवावयवो भवतीनैवांतर्प
विह्यत इति अप्रयोजनं इदं परिभाषायाः बहिरंगं ह्रस्वत्वमंतरंगस्य कुटिपदाश्रयत्वात् ह्रस्वो बहिरंगः एकपदा
श्रयत्वात् अंतरंगस्त्विगिति॥ अत्र यद्यामनयति कुलयामणिकुलमिति कथं पदोत्तरपदिकं ह्रस्वत्वं न भवति
। अत्रापि ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य समुदायाश्रयं ह्रस्वत्वं वर्णाश्रयस्त्विगिति उपपद्यते बहिरंगत्वं संनि
पातपरिभाषायाश्च सत्वाद्ग्रामणिकुलमिति दोषः अत्र ह्रियामणेर्नपुंसकत्वाभिनिद्ध ह्रस्वा चेत्के नेति ह्रस्वलक्षणस्य
गंतरंगत्वाद्बाह्यालिङ्गलक्षणे निःसंनिपातलक्षणबाधित्वात् ह्रस्वप्रवर्णग्राह्यो ग्रामणिकुलमिति बहिरंगपरि
भाषायां पुंवत्वाच्च लक्षणः समानाश्रयत्वात्प्रवर्तते तेन लोपोऽरत्रपिः विभक्तिश्चातिपदिकाश्रयेण लोपापात्
निपातलक्षणस्य निमित्तं उकोभवति अत्र यातो लोपः क्विपि कस्मान्न भवति उक्तमेतदार्द्धधातुकोपदेशात् राम १६२

वच्चयोजनेवर्णायितितोमाभूतइति।इयेषउवोषगुणोक्तेआमप्राप्नोति।अत्रइयेषाडिः विद्धतेपाकृलादि
शान्धात्वधिकारेइत्संगेगेवारलादेशेकृतेद्विवचनान्त्रमाणोवइतिचगुणोक्तएकारःसेनिपातलक्ष
णःसनिमित्तमाभोनभवतिआमिसतिसंनिपातिनःप्रत्ययस्वरूपविरोधोविद्यानवतिउवोषेतिकथ
सुपन्यस्तंयावताउषविदजागृहइतिविभाषितएवआमप्रत्ययःएवमन्येतेविभाषाकिंतुकृतार्थोउषां
चकुः।ऊषांचकुरितिइहचामितिगुणोक्तेनलक्षणेनतेणामप्रत्ययःप्रवर्त्ततेतिअत्रापिमनुयोयमघो
वर्णेतेनित्ययोगमनुविति।।तेननित्ययोगृह्यमानेतस्यायमाभयंघुनिलदितिइत्समथप्रयोजनेतस्यदे
षोवर्णाश्रयःकथमत्र्यवसिंसंनिपातलक्षणंत्वंयावताप्रकृतिरेवावस्थितस्यप्रत्ययस्यनिमित्तंएवंमन्यते
स्वभावीतावस्थितस्येतिउद्दिश्यतेनप्रत्ययतत्संज्ञाउपादीयतेसमुदायस्यवाप्राधुत्वंतस्येवचापूरस्यस
तःसाधुत्वमितिसंज्ञावासंनिपातलक्षणासाधुत्वंचंनिनप्रत्ययस्यनिपातलक्षणाअस्याविघ्रयोभवति
वेकिंचिदाचार्यान्स्कार्यवनउद्योक्तेवेतिप्रकृतितोजातएवप्रत्ययःउपलभ्यतेअयंचपद्दःपरस्य

स्यानिमित्तमत्रापिव्यपदेशानिमित्तं किंचिमित्येवेवक्तते इत्याद्गारिनिपरस्यसंनिपातिनाद्रूपमप्यत्राविद्यमानो।ति
स्तत्पस्त्वेचत्रीशविधेः॥चिवगौचविभक्तिमाश्रित्यादेशासन्निपातलक्षणंसईकारस्याभिन्निमित्तईकारोहि
प्रवर्त्तमानःसंनिपातिनोनातंर्यविईति।पूर्वस्यचपरस्यादेशेनरूपइति।पदनेनतिस्रचतस्रइतिङसलिंगके
तःउपसमस्यार्थमेतस्यात्प्रियतिस्रतिस्रणांब्राह्मणानांइति॥अपवद्धंदस्त्रकेतचोपन्यस्तेएतोहितिस्र
चतस्रशब्दौस्वाश्रयादिस्त्वपद्येतइतिशतानिसहस्राणि॥अंगेसर्वनामस्थानेचाश्रित्यनुम्।संनिपातलक्षणो
परस्यासंनितिनोलक्षणस्यनुकिकृत्त्रूपविघातस्तत्रआनंतर्यविघातोपीति॥अत्राप्येकदेशवचनमस्तीति
एतदप्यप्रयोजनंहस्वतेणांतत्र तवचनात्त्वा।राकरोपठतो।अवद्यं चारभ्यतेतेनोकारेणपरस्याविकृते
रूपत्वेनपूर्वस्यवान्निमित्तंस्तनयवर्त्तमानःअगडलपणोरानंतर्यविहन्याःत यासक्याविहेतुएकादेशस्या
तवन्तभावात्अथवेवंविहन्यतेकार्येष्वंतंवन्तमावोनचानंतर्यनामशास्त्रेकार्यंलोकिकमेतत्रइतिस्या एम
द्यवधानंज्ञापिसतिपाजमभोवंक्रुतयोशक्तेज्ञापामितानिष्टरूपंस्यात्अशापिंडेरयद्येरितितपरवसरद १६२

कोवानंतर्यविहिते पूर्वस्य उमे नियोनिनो विद्यात इति॥ अनिमित्तं स्यात्त्यदाद्यकारः शविधेः। अत्वमंग
विभक्त्वोः संनिपातकृतमापो निमित्तं स्यात्तथापि हि सतिपरस्य संनिपातिनः अमाव इति पपिवानित्यत्र
पूर्वस्य संनिपातिनानिष्टत्वेरनिमित्तमपि च स्यात् अग्निमानित्यत्रोदात्तं पूर्वमनु पंचाग्नित्यमनुपउदात्त
त्वं संनिपातलक्षणं तन्न पूर्वस्यानुपात्तं एकमिति निघातेकृते येनानिमित्तं स्यात् अनुदात्तत्वे सति पूर्वस्य सं
निपातिनः स्त इति निर्दिश्यत इति ब्राह्मणेभ्यश्च वंतु अत्र हि इस्वत्वमेवार्थनद्योर्ह्रस्व इति संबुद्धौ वि
धीयमानं संनिपातलक्षणं परस्य संनिपातिनो विनाशे सति न निमित्तं स्यादिति। माभूदेवं घंतोऽदित्येवं स
विप्वतिहत्व्यादि तिदीर्घग्रहणं असति दीर्घग्रहणे स्यान्निवन्नावेनालिचानि षेधाद्देवच्छत्ते ध्याप्ग्रहणे
दीर्घ इत्तीयं च विचारणा ब्राह्मणशब्दे उपपद्यते न ब्रह्मबंधुशब्दे अप्येतत्वारितिमित्यः संबुद्धिलोप इति न सं
बुद्धिसंशब्देन नयोलोपः स्यवं किंतर्हि येन तेन लक्षणेन संबुद्धेर्यो लोपस्तं निमित्यापो ह्यानित्ययोः परत्वात्रूपत्वे
कृते लोपो न प्राप्नोति। कोव काश इति चेत् देवदत्त यज्ञदत्तेति। एते दोषाः समा भूयांसो वा तौ किं कार्यं वा

तिसृत्रेवर्णित एतदेव तत्परस्य कार्यं पदमौपस्यादिति। किंचन साधुत्वे संज्ञा वा वर्णविचालस्य निमित्तं स्यान्न संज्ञा
पारंपर्येणोर्वनिमित्तं न चैवं भूते निमित्ते भवतीत्येतद्य चष्टेन प्रत्ययः संनिपातलक्षणयति॥ अद्वा संज्ञानहिं नि
मित्तं स्यानाङ्ग संज्ञा हि भवतिक्रूपप्रयसंनिपातलक्षणास्ता वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात्। मत्रिती द्विरूपेणाके
यं तेऽति। एतस्मिन्निदमम ममार्थितिवर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्येत्यविशेषेणाङ्गसंज्ञायाः संनिपातलक्षणा
त्वात्र सवर्णेपेवांगानि कार्याणि पर्यवसन्नानि भवंति। केचिदिदमुदाहरणमुपन्यस्यंति॥ अभ्यन्ता स्यालित्वा
न्इति अपेक्षिक स्वन्तर्लाभकर्तिलुङो वा अवाप्निं चाधित्य प्रवर्तमानः संनिपातलक्षणो भवति। अपमानि मि
त्तं घर त्वडूचानोन चात्रासिद्धत्वमविश्वाराशवारस्याः परिभाषाया विधिर्देशाच्चेयमिति सर्वे त्यशक्यापप
देष्टार ष्टकारेणाववर्णाश्रयः प्रत्ययङ्नीमेवा क्रपपाठमाश्रित्यवृत्ति रितु पयस्तत्रावत्व विधेः क्वापपातिसो
परभूतेवृद्धौ कृतायामावमित्यस्याः प्रक्रियायां आवसंनिपातलक्षणेतासुकोनिभित्तमानेनतर्येस्विभुक संनि राम
पातिनानिहाति। अंगस्यपय आकारः लस्य हगितिअवयवन क्तेः स्तु कं मन्नादो पठक्तः अदीदपदिति॥ २ १६३

प्रसक्त इति किंतकर्त्तव्या। दोषेष्वउशीति विरुधानि॥ यत्त्वमन्यभेदोषा प्रूपसद्यातितत्र नकृत। यस्मान्दोषा
:खल्वप्रिसाकल्येनपरिगणिता। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रेकथमिह्सा धाउकार्द्धधाउकयोर्गुणो
भवनीति आङ्गितीतिविशेषस्याभावान् एतद्दूर्जमन्यहिविशेषेनासौ॥ प्रवर्त्ततइत्सव्यवसीयते॥ एवमि
ह येदोषा उपात्तासार्धजेयिवामचेदंपद्वन्त्रप्रयोजनोपसंख्या हि समोन्यविषयंशास्त्रं इतीदमुच्यते॥ तस्मान्
यान्येतस्माइति सर्वाण्येवतुभाष्येउक्तानिप्रयोजनानि न दोषाः साकल्येनपरिगणितादोषांतरस्याभावा
दिहउर्यइति यत्वं सन्निपातलक्षणोनतदीर्घस्यानिमित्तं प्राप्नोति। संनिपातिनोरूपोतर प्राप्तिपत्तेः अथा
प्रसुनाति। घातिषिधेयेदोषोविति। नचप्र.तिनिविधानमुक्तं नवेदप्रतिविधीयते अंगसंज्ञा चेदनिमित्ते
स्यादनवकाशा एव अंगविषयः संपद्यते तेन तस्यांगसंज्ञायाः अथानर्थक्यं वक्ताप्रयतनीत्याकांतरस्याविधा
नार्थेवनाग्न्यागमः तन्गुणीभूतागृह्यतइति शास्त्वे पदानेनर्यंनहितादिहन्यतेअरीदयास्तिलिंगान्
कृत्स्नेवपरस्यमारणतापेणनिशामनाजाज्ञा नातेर्मिवंशालिप्रत्ययधाधिकारान्नाकृतेषुकिकृस्व

वोयुक्तिः लोकेषु बहुषु दापकारेषूक्तेषु कस्मिंश्चिदेव प्रतिवध्यमानाः सर्वा निवर्त्तरानेर्थः कृतावित्येनाभि
हापि सदोषत्वात् परिभाषाया एवमुच्यते ननु च सर्वादिषु समशब्दस्य पठितत्वात् समइति भवितव्येनियातान्नाभि
हमिति चेन्न यथा सेन्यमत्युद्देशाः समानादिषु पाठार्थं कैचितानो वे व्याचक्षते सर्वशब्दपर्यायवाची यः समशब्दः सर्वा
दिषु पठितो न तुल्यार्थ इति आसिद्धानः समशब्दः सर्वादिषु पठितो शब्दस्यार्थे प्रयुक्तः असौ ताहक् लोके न्लो
के वेदे च लोके तावत् शरा जन्याविद्यमाने प्रयुक्तो भवति समराज्ञमिदानीं सर्वे धाराजादित्यर्थः पपिमानः
समस्य हृष्यइति प्रयोगः एतस्मिन् निरुक्तकारि व्याख्यानं करोति मानः सर्वस्य च चियः पापधिय इति ॥ अन्ये
षां तु न चेत्तरां समो युक्ते समशब्दो युक्तेर्थे या घोर्थे वर्त्तते सर्वनामसंज्ञो भवति इह तु न मस शब्दो युक्तार्थे
प्रयुक्त इति दोषाभावः तस्मान्नार्थो न चापरिभाषया कोपि आयोपादि दोषाः भूयांसः अस्यानिप्रयोजना नि
।तान्येवोपसंख्यातव्यानि न कर्त्तव्या परिभाषा यस्या दोषा अनुज्ञायन्ते इति न हि दोषाः सन्ती परिभाषा न क राम
र्त्तव्या ।एतन्न प्रतिपादयति सर्ववाक्यसापराधस्तोषानुषंगिनी यथा निखादादेशाइत्यास्मिन्नाधिधिरपि १६४

चोदाहरणमात्रेवाक्योपन्यासएवं न प्रयुज्यते सर्वप्रयोजनानि निर्दिष्टवान् दोषोऽभिप्रायः प्रश्नोऽयमुदाहरणमा
त्रंतु चोदाहरणमात्रेवाक्योपन्यासएवं न प्रयुज्यते सर्वप्रयोजनानि निर्दिष्टवान् दोषोऽभिप्रायः॥ वाक्यमनर्थ
कमपपरिगणनं त्वानर्थक्ये शक्यं शक्यंते हि लिंगादर्थेतानि प्रतिपत्तुमिति॥ परिगणनमित्याह। अर्थेवाचार्ये
निर्दिश्य त्रिशः कृत्नो केवा अपि त्वन्यथा कुर्यादित्येवं त्वल्पथा कुर्यादित्यर्थः। परिगणनमेवानेन वानेननसम
र्थ्यपन्नेप स्मादन्योपि प्रतिषिध्येत॥ तस्मादेताश्चैवान्येव प्रयोजना॥ अथवा स्वरूपेणाकेनचिदेव प्रयो
जनान्याख्यातानि॥ अन्येपुनरनिष्टानिव्यावर्तयन्ति॥ तेषां यान्यथा वर्णितानि प्रयोजनानि इत्येतन्न
भाष्यकारो व्याचष्टे। उच्चैरधीयानेव्यामें भितकारकथान्रपगगवभावः प्रसक्तः सो व्ययाज्ञानानेति प्र
तिषिध्यते तेनानापरस्था एव भवति। सर्वच्छापिस्यानुपाद्यधीयानेति। अग्नेः समीपेथपनाधिकार
उपाग्निशब्दो वर्तते। इत्यामेत्रिताकारकथादव्ययप्रतिषेधो नेष्यते परो वृद्धावदेकः स्वयमेव भवति॥

त्रमस्तीति निर्देशा वसीयानेऽआप् अज्ञष्टमी न् इतिया सानपासयो रिति निर्देशा स्न्येषु वाकारलोपा त्स्विचि
त्संप्रति विधाने॥ ॥ अव्ययीभावश्च। यदि सूत्रमथवा पाठः क्रमस्याकारस्य प्रयन्नरो नो व्ययीभावश्चेति
अथाप्य नव्ययमव्यये भवतीभावाति अव्ययीभावश्च तिनहद्रति देशो था सर्वविभक्तिरथलिंगसंख्य इतिवा॥
सर्वपेवं उवाल्लु कृसुखस्वरोपधाराः प्रयोजनं इति उपाग्नि अत्यधि इति क्रियाविशेषणे विभक्त्यर्थे सच
वचनत्वे च सामान्यस्योपादाना न् अलिंगसंख्यत्वमस्येति॥ पंचशहस्यसत्व वचनत्वेपि लिंगविशेषो
पादानमामर्थेनास्ति॥ दास्याः सुजादिषु नैव संख्यार्थे विकेरुपादाने किंतया धिवाकोशस्य वृक्षाग्र
जाः गोषु चर इति संज्ञया अभिव्यक्त्यर्थं मिहत्तम ध्ये शुद्धवि तिसंस्कारमात्रविभक्त्या क्रियाते न संख्या
विशेषगतिरित्सु पा श्रिसुखरु तिसुखस्वरस्या न्उपपयय सस्कार इतिवसत्वस्येवं वक्तव्यं स्वरोपचारनि
वृत्तिः स्वरोपचारनिवृत्तिः प्रयोजनमिति नैष दोषः यथा तु परउपचारपक्ष्य मोन्सर्गः सापवाद ध्यावस्थि राम
तो भवति तथैव जन प्रयोजनमिति एतदा वष्टे। किंपुनरिदं परिगणनं आहोस्विदुदाहरणमात्रं नस्तु १६५

न्प्रतिपत्तिः कायएवद्व्याख्येमाणेसाक्षान्प्रतिपत्तिः तत्रसाक्षात्प्रतिपत्तेरनुमानप्रतिपत्तिः गरी
यसीतिस्वरप्रकरणएवपठितश्चनाव्ययीभावाच्च यदिकृशब्दोमहादितिनचैवंपठितं तस्मा
दिदमपिनप्रयोजनमितिसर्वव्याख्यानकारैरिदमवसितं सुखस्वरेणैव भवितव्यंगपाथिसु एक्
ति॥अत्रैवर्णयंति॥ इदमेकेप्रयोजनंसुखस्वरप्रतिषेधोनचास्यग्रहणंतत्रास्तिनकप्रयोजनं
योगारंभंप्रयोजयतितयदुक्तमनव्ययमव्ययमितिसंभवतीतितेनेदंसाध्यतेतस्मिन्प्रति
षेध्येतेनाव्ययदिक्शब्देनाव्ययीभावस्यात्वप्रकार्यातिदेशइतिअथवर्ण्यतेमाप्यंतत्रैवायंरूपा
ननचोक्तश्चामिदंचसूत्रमस्तितस्मादन्यदपिप्रयोजनमिहागमयितव्यंकिंपुनस्तन्नपष्ठीसमा
सस्यप्रतिषेधोद्वन्द्वस्तस्योपलक्षणमितिसुहितार्थसद्व्याख्यायमिति॥ ॥शिसर्वनामस्थानं।शि
सर्वनामस्थानेसुडनपुंसकस्येतिचेत्जशशिसिप्रतिषेधः। योद्येवंपठ्येत अथवैवंपठ्यतेसुडी

अकच्समयग्रहणान्॥ यथैवाध्ययस्यप्रकर्षादयः क्रियाद्वारकाः एवं कुमारीत्यस्मकवामेवेष्ठ इत्युपा
मिकीत्यनिर्देशेन पंचसङ्ख्येनाउपक्रमीभूतं ङ्नसमीपस्थीभूतमित्यर्थः॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीति।
अत्र चोद्यते यद्यस्माल्लिंगान्न निष्टत्तियोगस्य च क्रियते तद् इदमपि नारब्धव्यं सार्वधातुकयोरिति ङिती
ति प्रतिवेधाराहिविधिरिति शक्यप्रतिपत्तुं तत्रैषोऽभिप्रायः॥ क्रियमाणे ह्यस्मिन् योगे विशिष्टान्येव
प्रयोजनानि सम्भव्यानि तु गारस्मिनन्तु परांग वन्द्रजाव प्रतिषेधादीनि एवं चेन् लिंगादेवतानि सा
धुं शक्यानि किं सूत्रेणेति॥ उत्तरपदस्यस्येति वर्त्तते अंव शपंचाना नुदृत्तिरस्युपगतव्या॥ परमयङ्
भोगोपयङ्भ इत्येवमर्थं तस्माड्उत्तरपदस्थ ह्रादि इनभदिष्यति॥ उपयमः कार इति॥ नैकप्रयोजनं यो
गारंभं प्रयोजयति॥ संज्ञा योगपरिभाषायो गेवा अन्यन्नु प्रयोजयति ज्ञागर कः अस्य कुटिलिकाया राम
इति यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद् यमभिप्रायः सूत्रे सामान्येनोच्चार्यमाणो विशेषव्यार्यस्यान्तमा १६६

भावनिवृत्तानञाद्योततत्र साक्षात्संबंधात्समर्थसमासः इह तु पुंसकशब्देन नञोसंबंधात्सर्वनाम
स्यानसंता कर्तृकेन भवति। नासंबंधादिदमुच्यते असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इत्यसमर्थसमा
सेचसत्ययं दोषः। कुतः प्रतिषेधात्यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधे पर्युदासे चोभयत्रापि स्यात्तु मानं अयं
तु विशेषः प्रसज्यप्रतिषेधे विच्छेदोपक्रमा प्रवृत्तिः पर्युदासे तु विशिष्टमेव विप्रतिपाद्यमानो विच्छेदो
पक्रमं प्रतिपद्यते अस्मिंश्च निर्देशे शक्यास्तु पकल्पयितुं तत्रेष्टमेवादेवं कल्पयिष्यामः पर्युदासोयमि
ति। सति पर्युदासे नपुंसकमर्थोपलक्षणार्थमुपादीयते द्विप्रवत्ता हि प्रवृत्तिः स्वलक्षणेन परलक्ष
णाभावेन यथा क्षत्रियविट्शूद्रान्भोजयेति व्यपदेशो यथा ब्राह्मणान्भोजयेति यदि चाद्यमेव विधा
नेइदं नाम्न्यत्र प्रतिपादकं किंचिदस्ति ब्राह्मणस्यैकान्तेन ब्राह्मणो भोज्यते यत्र च नियमस्तत्राथप्रवृ
त्तिरिह च नपुंसकाभावेन स्त्रीपुंसावुपलक्ष्यमाणाविस्तुपलक्षणात्स्यप्राधान्यात्प्रतिषेधो विधिर्वा
न सम्भवतीति। नपुंसकं न स्पृशति। किं तु तदुपलक्षितौ स्त्रीपुंसौ इत्येतदाचष्टे नपुंसके न ह्यन्या

उंनङेसकयोः स्तुडिति नैष दोषः स्यात्॥ अस्मिन्नहि निर्देशे नङेसकस्येति शक्यमर्थः कल्पयितुं
नङेसकस्येति न भवतीति। अथ शि सर्वनामनमिति किमर्थमस्योपादानं। उच्यते विषयप्रदर्शना
र्थमेवं हि विज्ञायमाने शि सर्वनामस्थानं। नाशि तिपाप्राप्तिः सा न प्राप्नोति। अथ शि सर्वनामनमि
ति किमर्थमस्योपादानं। उच्यते विषयप्रदर्शनार्थमेवं हि विज्ञायमाने शि सर्वनामस्थानाशि ति
याप्राप्तिः सा न प्राप्नोति। अपरए वे वर्णयंति॥ यदि यथा शि सर्वनामिति स्वतंत्रेवं लक्षणं संज्ञायामे
ववाक्यभेदेन स्वस्सर्वनामस्थाने तंतोनङेसकस्येति प्रतिषेधवाक्ये अयं दोषो जसि शि प्रतिषेध
इत्यधिकरणे विषयभावेनोपात्ते जात्विषयोः शिरथवा जसे शिः जसि शिरिति शिलक्षणा स्या
वकाशः शस्य विषयः शिवः कुंडानि पश्येति। असमर्थसमासप्राप्तेः इष्टव्यः यत्रवार्त्तिपदस्या
किपामिधीयमानात्वि स्वाद्वागतार्थ उपमाणात् उमीयमानास्व ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ

राम
१६

स्यअनुवृत्तेरनुमानं परस्याऽपि प्रतिषेधोनुमानमप्राप्तेन च देवदत्तस्य हंतरि हते देवदत्तस्यापि प्रा
दुर्भावः नो सहते ति विद्वामनुवाधितुं॥ ॥नवेति॥ ॥नवेति विभाषायाममर्थसंज्ञाकरणे उभयथाप्यनुपपन्न
मेतदर्थाभावादसत्वभूतत्वाच्चार्थस्य संज्ञासंबंधानुपपत्तिः नशब्दवाशब्दौ भिन्नौ उपादीयेते अथापि वे
नवा शब्दो यथा न किमे किमिति। सर्वथापदाकरोपादानस्य प्रतिषेधस्य विकल्पस्य वा निवृत्तिर्विकल्पो
वाच्य घोस्यते। इह च न वेति विभाषेति प्रतिषेधविकल्पवाचिनोः शब्दयोरप्रयोगादर्थ एव नास्तिकस्य सं
ता क्रियतां अथापर्यर्थसंनिहितः स्याद्विभाषापि न भवति वा भवति। नवा भवतेस्येवंभूतस्यार्थस्य सूत्रस्य चार्थी
स्यासत्वभावात्संज्ञाप्यानभिसंवंधः संज्ञा प्रतिहि संज्ञिनि षष्ठी प्रथमा वा प्रयुज्यते असत्वभूत
स्य च न शेषभावापत्तिः नापि इदं तदिति व्यपदिश्यते इति। यत्तावदुच्यते अर्थाभावादिति तत्र द्युक्तं कुतः उ
पलक्षणभावेन सूत्रे न वा शब्दो प्रवर्त्तमानो द्रव्यशब्दसंनिधौ प्रवर्त्तते क्रियाशब्दसंनिधौ वा क्रियाश
ब्दस्य गुणीभूतक्रियः प्रधानभूतक्रियस्य वा तत्र द्रव्यशब्दयोगेन सत्त्वः प्रतिप्रतिषेधविकल्पौ उक्तः द्रव्यश

२९८

पारद्दति। अप्राप्तेर्नीसत्यसमर्थस्य दर्शनप्रतिषेधस्याप्राप्तिः कुतः अनंतरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति। आनंत
र्यं वेहार्थकृतं श्रुतिकृतं च। कथं नपुंसकस्य नेति। एष कृप्रतिषेधे आश्रीयमाणे। शिसर्वनामस्थानम
शक्यं इदं प्रतिषेद्धुं। कुतः आरंभसामर्थ्यात् हि नपुंसकविषय एव हि शिः अतोर्थाद्दियमंतरा प्राप्तिः सु
डितिइयं प्रवृत्तिरूपेण। श्रिता अशस्तेवं प्र। तिवद्दुसुटोयाका। चित्प्राप्तिः सुडिति वा। सिरितिवेति। किं तर्हि
सुडितेवं प्राप्तिः सा नपुंसकस्य नेतिइति द मुच्यते सर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा वत्तया भविष्यति। इति। ननु चे
यं प्राप्तिः पूर्वी प्राप्तिं बाधत इति विप्रतिषेधेनेः निप्राय कयोः पुनरत्र प्रतिषेधः समावेशे स्वयं ज्ञानाद
ष्यते तः सतयोर्नास्ति प्रतिषेधः लक्षणयोरपि। असंभवत्येककार्ये आदेकं कार्यं संज्ञा च्यते प्रतिषेधा
विशिष्ययोरेव विप्रतिषेधो लक्ष्मेयोर्वा तर्हि शिष्ययोः प्रतिषेधाबास्ति विशेषः याम्ह स्वभिन्नफला
विरुद्ध स्मासां समावेश इति। तत्र शिरित्यस्यावकाशः कुंडानि पश्येति। सुडित्यस्यावकाशः राजानौ राम
राजान इति। इहोभयं प्राप्नोति। कुंडानि तिष्ठंति इति। परत्वात् सुडित्यनया भवितव्यं। परत्वं सर्वं १६८

लमितिह स्नाशफले पततीति केषांचिद्दृतदर्शनमसंस्थेव क्रियान्तरेस्मरणमेव क्रियाशेषस्य निमित्तंभ
दतिक्रियाहिंसाभ्यं वेतसंबंधिवेनवाशक्याद्व्योपदिष्टं तु द्व्याणां परस्परमुपकाराभावोयुक्तः कि
यावधेतः संबंधइति अतोर्थवान्नवाशब्दः। यदप्युच्यते असत्त्वभावादसंबंधः इमत्र ब्रूमः संज्ञाकरण
कालेसत्यभूतस्य प्रत्यवमर्शाद्युक्तः संज्ञायाः क्रियासंबंधः इह यदुपकारि तन्नाश्रितोर्थास्तावस्तत्र
पतयाउपसंक्रियते। तदाप्रसक्तदृष्टः सर्वनाम्ना कार्ययोगासंपद्यते यथापचतियः तस्यापत्यमि
ति। तथासच भूतोयमर्थइत्येवमिह संज्ञासंबंधकाले सर्वनाम्ना प्रत्यवमृष्टः नञोर्थोवार्थश्च वक्तुभूतः
श्राश्रितशब्दव्यापारेतु प्रदेशे घमन्वभूत एवेति युक्तः संबंधो न भवति इति योर्थोवा भवतीति योर्थस्त
स्येयं विभाषेति संज्ञा प्रतियत्नो वेति। कथं पुनरेकमेव वक्तृ सत्त्वभूतमसत्त्वभूतस्यार्थस्य तत्र केचि
हास्तत्र सर्वशब्दाइति प्रपंचितं। तस्य तु विशिष्टार्थभागोपनिपातितः शब्दः स्वांतां शक्तिमवच्छिदंति
इति। प्रतिपन्नाः। अपरे पुनर्नैव वक्तृ किंचिदस्ति शब्दस्य एवंभवतीमानास्वानमर्थं प्रकल्पयंति।

दा॰ प्रवर्त्तमानाद्व्येथवस्थितताकारामेव सुद्धीप्रवर्त्तयतियद्यस्तियदिनास्ति सोऽर्थस्तस्मादेवं भूतो योऽर्थ
: तस्य रूपमेवाशक्यं प्रतिषेधं विकल्पयितुं वेति। योऽर्थो विधेयरूपः स एव निवार्यते विकल्प्यते वा कः
पुनरसौ क्रियासत्ताप्रातिपदिकं वाच्यं भवेत् क्रियाशब्दप्रयोगे कथमवाचकः तत्र केचिद्रूपचावेतनञः
संनिपात इति प्रपन्नाः केचित्पुनरेवं मन्यंते। पचिक्रियाकर्त्तृयासत्ताविशेषस्वभावनिवृत्तमवद्योत
यतीति इह कथं न पचतीति। अत्रापि केचित्प्रविभेवसत्ताविशेषप्रतिपन्नाः केचित्पुनर्भवतिपचतिइ
तिसाध्यसाधनभावस्याहृत्वात्रूपचेः सत्तासंबंधमेव निवर्त्तयतिनञिति। यथामातुः स्मरतीत्यत्र भिन्न
दर्शने। केचित्तु मन्यंते योऽयंशेषभावो मातुः स्मरणे ऽयं यथा राज्ञः पुरुषो हन्त्यस्य शाखेति क्रियाव्यवे
तोऽस्त्याति नावस्थानेन चेयं स्मरणक्रियाप्रविस्मरणमात्र विषयत्वाच्छतनप्रवर्त्तते तत्रावतिष्ठत इति
। प्रवृत्तिरवस्थानं प्रशेषस्यानिमित्तमपि तिनञ्साध्यापिस्मृतिसाधनरूपेण विवक्षिता संबंधिवेनोपक्र
ान्यपस्थानिमित्तं भवति यदासाध्यरूपा विवक्ष्यते तदा द्वितीयैव भवति मातरं स्मरतीति। यथाहृत्यस्य राम
१६

इति। अथवा वैयर्थ्यात्तेनापि निवर्त्तकाभावेन प्रवर्त्तमानं प्रयोजनत्वेनोपदिश्यते यथा सत्रेति हि उद्धृत्य
मत्रांतभूलिंहूषांते न्यत्र हि संज्ञाकरणार्थं क्रतेरभावात्र य्यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां तिः स्वार्थमनुपहितार्थप्रत्या
मेडा याप्यतासे ज्ञित्वेनाश्रीयते इति दाशति प्रभृतीनां निवृत्त्यर्थं प्रदेशे च दाधात्रूपप्रतीयमानेन च
प्रतीयमानेन शब्देन तद्वत्स्य संनिधानुपुक्तमत्तु मेयत्वादिति। संज्ञाकालेनापि प्रदेशार्थस्याविसंस्पर्शात्
एवमिहाप्यर्थस्यासान्निध्यात्प्रदेशे चानुमीयमानत्वात्वार्थसंप्रत्ययो न युक्त इत्येतत्साधयेत् यथा
त्रेति। तेन विभाषा प्रदेशेषु नवा शब्द आदेशः स्यात् प्रथमानिर्देशे प्रियपाद्विरागविरागेति। ततः
किं कर्तव्यमर्थसंज्ञाकरणसामान्यकोविशेषकरोतिः कर्माणयत्वा शास्त्रमथ संज्ञाकरणं कर्त
व्यमिति। इति करणो अर्थनिर्देशार्थ इति व्याकरणं क्रियते क्रियत इति करणः इतिश्चासौ करणश्चेति
ति करणोऽपि सामान्यविशेषाभावात् साध्यसाधनसंबंधात् किं गतमेतत्। अथ आहोस्विच्छब्दाधि
कादर्थाधिकं प्रयुक्तं भवति। किमनुपपत्तिकमस्माभिर्गृहीतं यस्माद्भवतैव निरूपितमिति य

साचप्रकल्पनशक्तिः नियतागृह्यतेकसस्यैकस्मिन्नेववस्तुनिकश्चिद्रूपवत्तातिप्रयुंक्तेकश्चि
द्विशेषधावमापाद्यप्रयुंक्तेपचतेः कर्त्तेतिकश्चिद्रूपाकोवतुकरणादिद्रूपदात्रेणलुनातियामादा
गस्त्वतिब्राह्मणायददातीइति। अथकोयंनिर्देशः नवेतिविभाषायामितियावतात्र्यर्थवत्समुदायानां
प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेधोवक्तव्यः। नत्वकरणशब्दात्प्रातिपदिकत्वेनतस्यार्थवत्तानार्थसमुदायए
कएवायंशब्दः सोनार्थोनर्थोवाइति। ननुचप्रकृतिवदनुकरणंभवतीत्यनयापरिभाषयाप्रातिपदिक
संज्ञाप्रतिषेधःप्राप्नोति। नैषदोषः प्रकृतिहारिकायांसंज्ञातिदेशाउपलभ्यते। सोथकाप्रतिषेधंया
तुस्वाश्रयात्साप्रतिषेधः एवमप्यनावन्नद्धारयाडापभावोनघानुतःआमःसमुदायादविहित
त्वात्स्यमप्यदोषआवंतेयस्य॰॰यतेसख्यावेतइत्युच्यतेप्रत्ययग्रहणपरिभाषाहिप्रतिषिद्धा। अ
स्त्रीप्रत्ययेनेतिएवंचेतरत्र्यथवाएवंवर्णितेनवेत्संज्ञायांभित्रसवाविभाषातस्यांविभाषायांद्वन्द्व
च्यतेअर्थसंज्ञाकरणमितिकिंप्रयोजनंकिमेवंसतिभवतःप्रयोजनंअभिप्रेतमित्याहशब्दसंप्रत्यय राम ९०

तीमभिधायेदं भवीति युज्यते। समुच्चये वाभिधानं नामस्य नेकशब्दाधिष्ठानत्वात् समुच्चयश्च पद्म स्वात्य
श्रीषस्य हस्तस्य हस्तस्य ति विकल्पो पि न संभवति। पर्याये क्तते र्थो नाम वगतेस्तस्मात् सर्गवादिनः
सर्वविशेषयुक्तेर्थोऽस्ति विशिष्टा बुद्धिरुत्पद्यते तत। स्या विशेषशब्दत्वा रितिस्तद् यथा पानकद्रव्य
आस्या रिते गुडादाना पोद्धरति। इमस्ति इदमस्तीति। एवं विशिष्टकारा याह द्वैग्र हत्तायां संभविन
स्तद्विषयानर्थानपोद्धरति। अपोद्धुं रूपकश्चित्कार्यं प्रतिपत्तव्यर्थ एतद्रूपं प्रतिपद्यमानो नानार्हा। न विशेष
णा विशेष्ये बुद्धिरिस्ये वपूर्वे जाती प्रतिपद्यते कश्चित्तु निरधिष्ठानस्या यिनो ग्रहं न्ति विति सर्वं द्रव्यमेव
प्रतिपद्यते एव मिहापि नेव पूर्वं शब्दे पश्चादर्थो किं तु यथा हद्धि रूपता मापादितेषु आदेस्तु ताद्रूप्येण
विपरिणतेषु सोयमित्यभिसंबंधा ज्ञ एक पौगस्ते भीभूतेषु प्रजेर्ह बुद्धिरिति तएव ब्रह्मद्धि रूपेणाभिधीयेते
एवं लोके पि यो गोशब्दः सोयं पिंड इति गोशब्दो गोरूपतामापादितं पिंडमभिदधाति निकेवलं गोशब्द प्रयो
गे किमयमर्थो त्रासत्तत उत तेनेस विशेष इति प्रयुज्यमानो र्थे पाध्या प्रत्यस्त रूपतात स्यामवस्थित स्वयं प्रयो

५

सेयंकावासितस्थायाइत्यपरःप्रकारस्मृतिशास्त्रमिदंतत्रयथैवलेपोलोष्टादिभिःपरिमा
णोलौकिकास्मरंत्येवमव्ययमितिस्मृतिहेतुरन्यथाविपरीतलिंगग्रहणेस्कशद्बोलिंगान्ते
नप्रयुक्तइत्युक्तंवद्रुगुडोद्गाक्षेति। गतमित्याह्गतंप्रतीतेउपसंग्रहीतमित्यर्थः। कुतः।किंलोका
दथव्याकरणादिति केचिदर्थाःशास्त्रागम्यंते। यथाकारैकारौकाराहृद्धिरितिपाणिन्यादेष
समधिगमःपशुरपत्यंदेवेति। लोकादथवाकृतइतिकुतोहेतोःकुतोनिमित्तादिति। व्याकरणेऽपरि
साधितयाद्लोकमेवोपादत्तेलोकातइति। तद्यथांभोस्यैगौरित्यमाहेतिगोशद्वादितिकरणःप्रयुज्य
मानोगोशद्वप्रकृतिकोगोशद्वउच्यते। प्रातिपदिकादितिशद्वस्यप्रयोगात्। कथंपुनर्नित्यशद्वा
र्थसंबंधेशद्वंचार्थंचाप्यत्यंतमसंबद्धएवार्थेनाथकेचिच्छद्वाःस्वरूपाभिधानाएवकेचिदर्था
भिधानाएवसर्वपाचस्वरूपादर्थान्प्रत्यायतीनोपपद्यते। तत्रयथैवस्वार्थमभिधायशद्वोनिरपे रम
क्षइत्यर्थंक्रमउपन्यस्तःप्रतिपत्तुपायार्थमनुष्ठानंनहितत्रसकृदुच्चारितस्यशद्वस्यसद्वृत्तिरस ७१

तिशब्दा इति स्थितमेतदिति करणोऽर्थनिर्देशार्थ इति अथ केयं बाधो युक्तिः या सा वः पदार्थक तेइ
ति। अर्थपदार्थकत्वा हि संबंधशब्दात्ते संबंधादयं प्रत्यवमानोऽर्थादपि प्रत्यक्तो भवतीति। किंच संबंधा
दन्वायमर्थ उपात्त इति यदेव निमित्तमर्थाभिधाने तस्यैवोपादानं युक्तमिति। समानशब्दप्रतिषेधः। समानः
शब्दो वाचको येषामर्थानां ते समानशब्दास्तेषां समानशब्दानामर्थानां संज्ञित्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो नवा
शब्दोस्त्यनेकार्थः प्रतिषेधविकल्पवादिविशिष्टप्रवृत्तिनिमित्ते चानाश्रीयमाणे सर्वस्य नवाशब्दवाच्य
स्यार्थस्य संज्ञया भवितव्यं आश्रीयमाणे वा विशेषे कुत एतदयं विशेषो नेतर इति संदेहीतः सर्वप्रसंग
संदेहो वेति समानशब्दप्रतिषेधः श्लोघते नवा कुंडिका नवा घटिकेति प्रत्यत्रवचनानि दिश्यन्ते। युक्तं
च यदत्र प्रत्ययवचनस्यैव साधुत्वसंज्ञा हि न संस्कारः किंतर्हि तत्प्रयुक्तं कार्यमिति विभाषादिष्विव प्रतिषेध
विसमानशब्दप्रतिषेधविकल्पयोर्हि वाक्यैकदेशभूतयोर्नवाशब्दयोः श्रवणादनुमाय सा नवा वाक्या
त इदं हेतु साक्षात्प्रत्ययवाचित्वमिति। किंच साधुत्वसंज्ञा हि न संस्कारः किंतर्हि तत्प्रयुक्तं कार्यमिति

गःतमसिद्ध्यनक्तिइतिशब्दस्तत्रास्ययोर्थस्तस्यशब्दभावेनाविपरिणामः इयमत्रप्रच्युतिः यद्येवंइहकथं
नवाशब्दादितिकरणाइतितस्यत्रार्थासंगात्शब्दःस्वरूपेप्रवर्त्तत इतिसत्यंमेवमेतत्रनिवृत्तौनेतुशब्दा
र्थयोःसंबंधेकदाचित्तयोरमर्थःसनवाशब्दइतिशब्दःप्रवर्त्तमानोनवाशब्दार्थस्यशब्देनयोविभागाभा
वसंप्रत्यवच्छिनत्तिइत्येतावतैवप्रतिपादयंतिअन्येवर्णयंतिशब्दार्थयोःकदाचित्शब्दःप्रधानंअर्थउपल
क्षणंअर्थोवाप्रधानंशब्दउपलक्षणंगुणप्रधानभावस्यविपर्ययकृतादिति।शब्दइत्येतत्प्रच्यवनमथवा
एकएवशब्दःसर्वशक्तिप्रवितःतस्यइतिनाशक्तिरपच्छिद्यतेइत्येतत्प्रच्यवनंअथवाभिन्नाएवशब्दाः
सारूप्यात्समपनाद्यभितितन्यवुद्ध्यताम्नोतिभिन्नंमवंतिइतस्यएवगोशब्दोयोर्थेप्रयुज्यतेतस्यएवाय
मितिपरेस्मिन्दर्शनेनप्रच्युतिरुपपद्यतेअथवाशक्यमेवार्थवद्गणोवत्पदान्यनर्थकानिएवमेव
मेवचवाक्यादेवार्थप्रतिपत्तिःगौरित्ययमाहेतिसर्वदार्थेर्थवतिकृतोगोशब्दःशब्दपदार्थकवमि
तिप्रसक्तेरभावोव्याकरणेतुशब्दव्यवहारप्रासिद्धोलोकेर्थाइतिप्रसिद्धःविपर्यासःपद्योतयंता राम १७२

तस्योपादानं युक्तं विधिपूर्वकाश्च विभाषाशब्दाः प्रदेशेषु तस्मान्न विधेयस्य चोद्यमा॰ आश्रवृत्तात
त्वाद्वा प्रतिषेधार्थी यएव भविष्यति न प्रत्ययार्थी यो लोके पि यत्र विषये प्रसक्ते तेन वा शब्दः प्रयुज्यते
प्रतिषेधार्थ एव तत्र गम्यते न प्रत्ययार्थ इति एतदुपादाय दृष्टान्तोपन्यासः इतरो दृष्टान्तं व्यभिचारयति।
अस्तिकारणं येन लोक इति लिंगं हि भवा चिर्द्देशकारातिविलिंगमिति व्यधिकरणामित्यर्थः। विलिंग
निर्द्देशाद्वा प्रतिषेधसंप्रत्ययो न तु विधिपूर्वकत्वादिति। एतमेवार्थं समर्थयते अग्रा हि समानलिंगो नि
र्द्देशः क्रियतां इति एतच्चैवं न जानामः कश्चिद्याकरणा इति नैव व्याकरणेन कश्चित्समानाधिकरणेन नि
र्द्देशः इहापि विभाषासेनासुराच्छायाशालानिशानामिति। भवेत्र समानलिंगो निर्द्देशो न तु समानविक्रिय
स्तस्मान्नैव व्याकरणे विभाषाप्रदेशेषु शक्यं ज्ञातुं क्व तिसंनिपातात्सामानाधिकरण्यं व्यधिकरणं वे
वा यदा तु पौरुषेयेण व्यापारेण दक्षिणपूर्वादिषु कल्प्यते तदा स्यात्स्वा न वा प्रतिषेधवाचिनः क्व तिसं
निपातात्स्वं प्रत्ययो न तु प्रसङ्गवाचिनः इत्येतदनेन प्रकारेण व्याचष्टे अस्ति च कामचार इति। अनेन

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहाविति । कथं कृत्वेदमुच्यते यावता सर्वादयः शब्दाः न च नवपुराणत्वं शब्द
धर्मः न च सर्वनामसंज्ञया नवपुराणत्वेन संभवोस्ति । किं च दक्षिणपूर्वेति दिश एव तदभिधानं त
स्याश्च नवपुराणत्वे तन्न संभवस्तत्र विभाषा दिक्समास इत्यनेन प्रत्ययार्थ इत्येतदुपस्थाप्य
ते । तत्र प्रत्ययार्थं वर्त्तौ यस्तस्य सर्वनामसंज्ञा स्यादित्ययमर्थः प्रसज्यते यदा चेतदुदाहृतमेवं रूपा
दिग्योगेषु तस्या भवति तदा एष एवार्थोऽवधिर्वेन प्रवर्त्तते सर्वोदक्षिणो ग्रामादित्येवमंतरालमपि
यदा भावेप्यस्य रूपं भवति तदा शालाया वान्तरालं वेमाश्रियमाणे नवपुराणत्वासंभव इति स्म
यादिव्यंग्य प्रत्ययत्वमित्येतद्वा रव्या नाऽप्रतिपद्येत यथा वृक्षपर्णस्वरादिवं गम्यं प्रतिपद्यते सुस्थ
ङिस्वेपि ति । नवा विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य प्रत्ययो यथा लोके अर्थप्रकरणादिभिः शब्दार्थस्याव
च्छेदे विशेषे वस्थानं तद्वत्सैंधवशब्दस्य सैंधवमानयेति भोजनप्रकरणे लवणेऽवस्थानं तद्वदत्रगम्या राम
प्रकरणे शब्दव्यवस्थानमेवमिह प्रदेशानां भूयसां ताविधानात्तथाभूतः प्रदेशे थोभिव शब्दस्तत्र यामु ७३

ग्रहणात्स्यन्नवाविधिः पूर्वत्वात्प्रतिषेधप्रसंगस्य इति। विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधः। ...जकरणात्सू
त्रेण वा शब्दो एकनिपातो यथा। न किमकिरिति प्रतिषेधार्थीयस्त्वार्थं यथा नेतरमेव प्रतिषेधे प्रयुक्ते वा
क्येन वा विधिः पूर्वत्वात् इति तेन। विभाषेति नवा शब्दस्य योर्थः प्रतिषेधस्तस्य संज्ञा न चैवं विभाषा श्वेरिति वचस
ति शुशाव शुशव इति न सिध्यति। सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधवचनात्। लोकेपि प्रसज्यप्रतिषेधो दृष्टः ग्रामो भ
वता गंतव्यो न वेति न च संभवेण प्रतिषेधं प्रतिषेधवाक्यस्य प्रवृत्तिर्युक्ता अतः प्रतिषेधवाक्यादेव प्रसंगवाक्य
मनुमीयते। विप्रतिषिद्धं तु एकं लक्ष्यं युद्धौ कृत्वात्। विभाषाश्वेरित्येकं द्विरूपं तत्रैकस्मिन् रूपस्य
भवति न भवतीति विप्रतिषिद्धमापद्यते उभयोस्तदा चष्टेन ज्ञायते केनाभिप्रायेणोक्तमिति इतरः समधिगतप्रा
माण्यवादाचार्यस्य विभाषाश्वेरित्येतदेवं प्रतिपन्नं बहुवचने श्वतरुस्येतदा चष्टेन ज्ञायते केनाभिप्रायेणो
क्तमिति इतरः समधिगतप्रामाण्यवादाचार्यस्य विभाषाश्वेरित्येतदेवं प्रतिपन्नं बहुवचने श्वतयोर्लक्ष्यसम
वायित्वेनैकरूपेण गृहीतास्ते श्रुते किंचिदेवरूपं नि... परिशिष्टावस्थितं तस्मात्स्यादिकं निरप्रसंगमिति

यत्र प्रायुक्तमस्ति कारणमिति तन्न व्यभिचारयति समानलिंगोऽपि निर्देशे प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययाद
युक्तमिदमुच्यते पि लिंगं दृष्टिभवान्निर्देशं करोतीति प्रयुज्यमानोऽपि नञ्शब्दो यदा विधेये संनिपत
ति तदा तेन द्वयोर्गुणसंबंधात्प्रतिषेधवाची यदा तु द्रव्यवाचिना समानाधिकरणस्तदा तेन अग्रवाची
ति। नञ्शब्दयवकुं सएव लिंगवान् लिंगश्चेति यदा च प्रसिद्धमिदं तवत्तियथाव्ययवाग्मेव मस्तु ष्णां निसर्गु
केइति यथा तैत्तिरायकास्मान्नवाशाखो न प्रत्ययवाची संभवतीति प्रतिषेधवाच्येव प्रतीयते। यस्तु
नैवं यवाग्भोजनं प्रसक्ते प्रपूर्व मेवोपदिश्यते तत्र प्रतिषेधवाचिनोऽनर्थकमुपादानमिति प्रत्यग्राश्री
यत इति युक्तः पयो कुर्कामचारइति। इह तु शास्त्रे यद्यपि कामचारस्त्वाद्देवमपि न दोषः स्यात् यतस्तत्र
योक्तुरेकरस्यैव प्रवृत्तिस्तत इदमपि नाधिकदाति रप्रत्यग्रवाचितइति। एतदसमर्थयते न चेह विभाषा
ग्रहणो नेति कुतः संज्ञाग्रहणस्य प्राधान्यात्तत्र भवति विधेयत्वेनोपात्तः प्रधानं तदंगानीतराणीति
प्रधानमुत्सर्गविधेयं तदंगेषु सर्वादिषु संलिपतिष्यतिविभाषाकृतिरिति पूर्व एव नञ्तुः अत्यग्रार्था एम १०८

मेकनिपातो निपातद्वयमेतद् द्वयोश्चार्थयोः प्रतिषेधविकल्पयोरेषा संज्ञा न वेति विभा[illegible]ष्यद्वयस्य वाचो
संज्ञिद्वित्वं किं तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तमात्राम नवेति तदेव विवक्षयितव्यं किमियं संज्ञा प्रतिषेधविकल्पयोः
प्रत्येकं यथा वृद्धिसंज्ञा अथ समुदायस्य यथा संयोगसंज्ञेति तत्र यदि प्रत्येकमिदं नास्ति प्रतिषेधविकल्प
स्यामेकस्मिन् प्रवर्तितव्यमिति तेन यथैव कश्चिदाकाशे वृद्धिः क्वचिदौकार एवं क्वचित्प्रतिषेधः क्व
चिद् विकल्पः स्यात् क्रमस्तु दुर्लभः पूर्वं निवृत्तिः पश्चाद्विकल्प इति तेन यथैव क्वचिदा अथ समुदायः
संज्ञी एवमपि यथा संयोगसंज्ञा समुदायस्यैव नावयवयोरेव नियममपीतीदं नोपपद्यते अप्राप्तविभा
षासु प्रतिषेधं नास्तीति कृत्वा चेत्यनेन विकल्पो भविष्यतीति समुदायस्य चेत् कृतार्था संज्ञा सा कथ
मवयवप्रदेशे प्रतिपत्स्यति क्रमस्तावत्तमेव दुर्लभः समुदायस्याक्रमादृतादिदमपि नोपपद्य
ते नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यतीति। उच्यते यथा आ[illegible]भक्ष्यन्तां भक्ष्यन्तां दाक्षतां इ
ति समुदायः क्रियाभिरभिसंबध्यमानोऽवयवसंस्पर्शात् क्रियाः प्रतिपद्यते केन चित्[illegible]तयवेन किं वि

यथैव मित्रा वा न्नरसमाश्रितसकेषु चित् विधिः केषु चित् प्रतिषेधः स्यादेवमपि कृष्णं पं कृतः एकस्मिन्
प्रसंते विप्रतिषेधात् विधिप्रतिषेधयोरित्येवं कुर्वीति विभाषेति बहु वक्तव्योरिति यथा वहोनोईहादयः प्रत्यया
ग्रहीतव्या समुदायो वेत्येतद् नेन यति पाद्यति न वा प्रयंगसामर्थ्यादयुक्त विप्रतिषेधे विषयाविति। तदे
तत्कसिद्धं भवति या अप्राप्ते विभाषास्तासु हि ह्यावपि प्रसंगप्रतिषेधौ चाकृतार्थौ विति युक्तं युगपत्प्रति
षेधौ विकल्पार्थः स्यात्। प्राप्तिकरेणास्य तु स्वयाद्वा द्यथा हि प्राप्ते विभाषा तत्र सर्वो विधिः साप्राप्ते उत्सृष्टः कृ
तार्थत्वात् विशेषेण प्राप्त्यनुप्रानं वाधः प्राप्तोतेवान्तेन न विकल्पः । अत्र चोद्यते यदि प्राप्तविभाषायां कांते
न नित्ये ह निः प्राप्नोति विभाषादिकसमासइत्यत्र विभाषा कृतिः नवाशब्दार्थस्य प्रतिषेधस्य वाचिकेति बहुव
हा वित्येवं वक्तव्यं नवहुव्रीहावितिप्रतिषेधोपादानमनर्थकं विभाषाग्रहणमेवतत्रास्तु वर्त्तिष्यते तेतथा
विभाषाविप्रलापइति वक्तव्या चासम्प्रचारतो कृतार्थो विधिः विप्रलापे वा क्षेत विभाषेति महती यं संज्ञा
क्रियते अन्यत्र महती नां संज्ञानां च व र्थं इह तु न महत्व मध्यानु मानं कितर्हि संज्ञिभेदस्य वानुमानं नाय

म
१२५

सेतस्योपसंहारो द्वितीया प्रवृत्तिर्नास्ति विभाषा श्वयेतिरिदं नास्ति चाभवतीत्यथ कल्पितो भवति रःश्र
ङ्क्रियते निवृत्तिमतो नवतेर प्रवृत्तिरिति प्रदेशेषु लवतोऽर्थस्यां निरूपणाशं कार्यकरणेचातस्तत म साम
र्थ्यादिह मुच्यते भवतीति चेन्न। प्रतिषेधः यदि संप्रसारणं भवतीत्येतन्निरूप्यते प्रतिषेधो नास्त्यत्र-
यन्न भवत्स्वभावरूपेणाम्नायते विधिर्नास्ति कुतो विधिर्नास्ति विधिप्रतिषेधवारसत विरोधादिति।
षिद्धं पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात्। पूर्वं विधिं उत्तरो विधिर्बाधते। एतदुक्तं भवति प्रथमप्रतिषेधेन
ममीलते पश्चाद्विकल्पः प्रवर्त्तत इति। यदि हि पूर्वं विकल्पः प्रवर्त्तेत पश्चात्प्रतिषेधो विकल्पोऽनर्थ
कः स्यात् अस्य तत् बाधितत्वादिति। अथ पुनरयं क्रमो लभ्यः उच्यते अविच्छेदेनाश्रितावयवक्रमनिवृत्तेः
समुदायस्याचार्येणायं संज्ञा कृता नेति चेति चेति यदि चेयमनेन व्यापारेण प्रदेशेषु कार्यं न विदध्या
रसंज्ञाकरणमेवानर्थकं स्यात् भवति च लोके अवयवेषु दृष्टेषु समुदाये स्मृतिः यो हि दृष्टावयवं
ष्टक्क ष्टक्कशुक्लमुपलभते पृथक् कृत्स्नं संस्मरति सो समुदायस्य शबलोपसमुदाय चोक्तः शब्द एवंभू

देवकर्तृत्वंकश्चिदभ्यस्यतित्वंकश्चिदभ्यस्यइतिमभ्येषयवेभ्यग्नःसमुदायोभ्यस्तेभ्यस्तसमुदायःए
वमिहाथप्राप्तविभाषाश्वयथवव्यापारेकस्मिंश्चिदानर्थक्यमितिनओयप्रियतेवेत्येतस्मिंस्तुव्याप्रिय
माणासमुदायएववाएतोभवतिइतिएवमपिविधिप्रतिषेधयोःसंज्ञाकृतासावस्तुभूतयोरव्याएत
योर्नदिस्पृश्यतेशक्यतेहिविरुद्धावयथांशुपादायसंज्ञाकर्तुर्ज्ञनमसरणायोरियंसंज्ञेति।प्रदेशेष्वत्र
हिसंप्रसारणंविभाषेतिविभाषाशब्दःस्वरूपेणमिहत्रिप्रवृत्तिरूपेणानमर्थंप्रत्याययतिसचार्थःक्रियाइ
तिसएककएवाविशेषेनओवाशब्देनवाभिव्यज्यमानधर्मीस्यादयथाशुद्धरतिउपसमाहरतिइत्येकए
वोद्धर्तामिउरवाविशिष्टोहरःकिरिस्तुपसर्गप्रयोगेभिव्यज्यतेएवंभूतस्वावश्यमर्थोत्मानसंभवति।वि
रोधाद्यथास्फवताभिमुखंवैकार्थविषयंसंभवतिएवंतत्रतिनभवतीतिभाषभावयोरत्यन्तविरोधा
वेकाक्रियाएवंविशिष्टानसंभवतिअथमन्यसेद्वेएतेक्रियेइतिद्वयोःक्रिययोरसंबंधादेकवाक्यता राम
यामसत्यांविभाषेत्येतद्रूपंदनशक्नोतिसंप्रसारणासंप्रसारणेउपस्थापयितुंतत्रसंप्रसारणंनभवती १७६

प्रवर्त्तन्तेइतितंप्रतिसंज्ञाकरणमेवानर्थकंइत्यंतेवक्ष्यति। अशिष्योवाविभाषादि तद्वादिति।। साधवनुशास
नेयस्यविभाषातस्यसाधुत्वादित्यत्रसूक्तंपरस्ताद्विधिपूर्वकत्वात्प्रतिपेभवंस्यप्रसज्यइतिशास्त्रं चमा
धुत्वप्रतिपत्त्यर्थमितिसंज्ञाद्यः साधुत्वाद्वृत्ताः अतस्साधुत्वस्यप्रकरणात्त्वाभ्यामनेमम[illegible]धिगतेसाधु
च भवत्वं विकल्प्यतेइत्येतदापन्नंनहिप्रधानेसंभवतिकार्यंतदंगेयुक्तमितिविभाषात्वेऽसंज्ञेतदुक्तंभ
वतिश्वयतिः कृतसंप्रसारणरूपोविभाषासाधुर्भवतिकुतः समासरूपः साधुर्विभाषाभवतिइत्येवं
वृत्त्वोक्तंइहयस्यप्रधानभूतंतत्तत्कृतो। प्रकरणात्तुगणात्विनियोगइति सतिचैवंसाधुत्वंविभाषि
तस्यात्।नत्वेतामिति। अपरः प्रकारः शास्त्रोपस्थितमेतदभिन्नार्थयोर्वृत्तिवाक्ययोरितरेतररूपोपा
दानमशक्यंततश्चवावचनमनर्थकंसंज्ञायामस्यस्मिन्विषयेभावाभावयोरनिच्छायांसाधुत्व
मेवविभाषयासंबध्यतेएवमस्तितिदोषइत्यसाधुःप्रयोज्यतेति। यथाभक्ष्याभक्ष्यसंनियोगभक्ष्यमे
वोपादीयतेएवमिहोभयसंनिधौसाधेवप्रयोज्यतइतिनचैवमिहकदाचिद्राजपुरुषइत्यस्यशब्दस्या

न मर्थं न शक्नोति वक्तुं इत्यशक्तोऽयं व्यापार आश्रितो भवतीति इत्युच्यते अशक्त एवायं व्यापारः संज्ञाकर
णं तूपायाभूतमेवंप्रकारस्य विकल्पस्योपसंग्रहः त्रिप्रकारो हि शास्त्रे व्यापारः विधिर्वा नित्यता विभ
क्तः यथा विभाषा रोरीति नित्यता उक्ता यथा विभाषा विप्रलाप इति न चैवमर्थं संज्ञाकरण
मर्थवद् लौकिक्या प्रवृत्त्या सिद्धत्वात् रयाश्चेत्तासु भयत्र विभाषा विभाषा शेवरिसे वक्ष्यस्यास्तु लौ
किको विभाषाशब्दः स कृत्स्ने निपतन् विधौ वा संनिपतेत् प्रतिषेधे वा प्रतिषेधसंनिपतति प्रवृत्त
रस्याभावात् विधिर्न प्रकल्पेत् विधौ वा संनिपतितस्तु परत्वात् प्रतिषेधेन संनिपतेत् एवमेव च
कृते लौकिकमिदं लक्षणम् अलौकिकं विधीयते अन्यो हि विरप्रतिपद्यते इति तस्यैवं प्रतिपद्यमानस्य संज्ञाक
रणेनाचार्यो विच्छेदेनावयवयोः क्रमेण व्यापारप्रदेशेषु प्रतिपादयति अनेन क्रमेण भवता प्रदेशेषु अ
यमर्थः प्रतिपत्तव्यो विभाषाशब्दस्येति यस्त्वेवं विधाने वं प्रतिपद्यते लक्षणम् सकृत् प्रवर्त्तमानं प्रतिलक्ष राम
मिद्यते स्वरितिच सर्वश्च यतिर्भेदेनोपात्तो लिङ्गविषयो विभाषाशब्दस्य तत्र भेदेन अभिदधानो सकृत् ३७

षपमवस्थितंयद्रूपेराशास्त्रंतुकेवलमन्वाख्यापकमित्यतोयएवंप्रतिपन्नःशास्त्रप्रवृत्ते।राजरुअसपु
षमङ्स्पस्याःप्रकृतेःद्वौद्वौशब्दौप्रवर्त्तेतेराजपुरुषोराज्ञःपुरुषइतिचेतितस्यसमासोनिर्विर्स्सवाप्र
धानप्रधानेचविकल्प्यत्यमितिदोषाभावःयस्यापिनित्यास्तस्याप्येषदोषोभवति।सत्यपिसाधुत्वस्य
प्राधान्येविकल्पेनशक्यतेकल्पयितुंसाधुत्वस्याविकल्पत्वात्कथंचतद्विकल्पमपौरुषेयत्वा
न्नत्रयथैवब्राह्मणेनतेनमुक्तमितिसंख्याप्राधान्येनापिचोद्यमानासंभवात्तमुजिनानसंबध्यतेइति
लक्षणत्वेनसंख्येयस्यप्रवर्त्ततेशतंसंख्येयंभुक्तमित्येवमत्रापियत्रपौरुषेयंनशक्यंविकल्पयितुमि
तिसत्रयैवपौरुषेयीसाविकल्प्यतेनसाधुत्वमितितद्यथावेधःपशुर्विभाषितइतिपशुत्वारनतुद्वयो
ःपौरुषेयत्वात्तथाकरणिकमालंभनेविकल्प्यतेनत्वेतरविधार्यते।अनड्वान्नानड्वानितिविचारयितु
र्व्यशुद्धिर्नैवंप्रवर्त्ततेविचार्योर्थोनविवरतिभावाभावाभ्यांनतुवेदपुरुषसंज्ञायाभागाभावावि
घेतेइतिसत्यमेवमेतत्किंतुप्रतिपत्तिवशादेतदुच्यतेयत्तावदेवंप्रतिपद्यतेतमयत्नह्नोवाकेच

११
५

धुत्वमिष्यते न हि शिष्टा एतं शब्दं कदाचिदपि न प्रयुंजते न वा प्रत्यक्षो विशेषे समधिगमहेतुरस्ति येने
दं विज्ञायेत अयं साधुरयमसाधुरिति । यास्यपि समासांतो दांतादीनि तेषामपि साधुत्वं एवं गवाभि
तिक्रांत समासांतो दांतो विभाषा साधुर्भवतीति । अपि च द्वेधा प्रतिपत्तिः । यदर्थं च शास्त्रं विकल्पि
तस्य रूपस्य प्रतिपत्त्यर्थं तत्र धात्वाप्रतिपत्तिः साधुत्वे विकल्पमानेश्वयतिः कृतसंप्रसारणो विभाषा
साधुर्विति तेन दापद्यते । तेन शिश्वाय शिश्वयतुरिति रूपस्याप्रसिद्धिः । यस्य पुनः कार्याः शब्दाः विभाषा
सौ समासं निवर्त्तयति । किं भूता पुनरनित्यता शब्दानां किं भूता वा नित्यता यया कृतिर्नित्यत्वात् तथा
पि व्याकीर्णानां नादर्शि यं पालो नित्यनाम्नायते कः संबंधो विभाषया न ह्याचार्यप्रवृत्तिर्भेदाय संभवति
न वैषम्यस्य शास्त्रस्यैवं प्रवृत्तावारतस्मादय दि पाणिनीयमध्यव्याकरणान्तरं सर्वं प्रतिपत्तिगत
एष विचारः कश्चिद्वर्विप्रतिपत्ता इत्यभ्याख्याने विकारविकारिभावे न प्रतिपद्यते इको यणचीति द
ध्यत्रेति दधि शरस्थो वेयमवस्थितिः प्रतिपद्यते अन्यस्तत्र प्रतिपद्यते शब्दान्तरमेवेदं संहिताविः राम
७०

शब्दान्वाचष्टे। शास्त्रात्स्वमधिगम्य शब्दाः प्रयुज्यन्त इत्येकशब्दाश्रुतव्यतव्यानां परः पकसाधनेषु
चानिष्टानान्तरीयकमनुषक्तमेव यथा निर्मथने प्रार्थमुपादत्ते अग्निष्टोमोपि प्रथमः प्रवर्त्तत एव
तव्यतिप्रवृत्ते इतरयोरपि तव्यादीनीयजेः प्रवृत्त्या भवितव्यमिति। अत्र त्विवर्णयोगे पि यौगपद्येन भ
वितव्यमथवा शब्दवद् यो पि तेषां कार्य इति प्रतिपन्न पद्यानां प्रमुचितानां चार्थो विधीयते। अत्र
तो यथाभूतानामर्थप्रतिपत्तस्तथाभूतानामेव प्रयोगेन भवितव्यं। यस्य पुनर्नित्या इति सहिलो केव
प्रयुक्तानां साधुत्वमात्रमन्वाचष्टे न चैवंभूतस्यास्ति प्रयोग इति न प्रयुक्ता युगपद्भवन्ति। अत्र यः
पुदो भवतीति। ननु चैकसाधनत्वाद्यथैव तव्येनास्ति द्वित्वे एवं नव्यतव्यानीपरा सेकसाधन
त्वादेकस्यमेवेतिस्यानुपरत्वे संभवस्तथा व्यवहिते पि परशब्दप्रयुक्तः परं मत्पुरायाः पाटलिपु
त्रमिति। अनेकतव्यानी प्रस्य चपवत्प्रयुक्तमेकाप्रकृतिर्धह वक्ष्य... जइतिने षदोषः अनेक
वंतावत् अनेना दावेवाप्युपगतमनेकत्वे हि सतीदमुपपद्यते यौगा... ग्रमत्वाचयोर्वा लिंगवा

४१।

नस्यैवानयनं अ तिस्त्र तुल्यत्र्पायदोस्या ःपुत्रोदास्याःपुत्रइत्येकात्रेनहन्ति ष्टीकस्यवा ध्विं क्यप्राप्नोति
यथार्धधातुकेभवतिसूत्रचैकांतेनवाधिवे निविभाषारभ्यतेयथावालटिइतितच्यतिइदमुच्य
ते किंतर्हिसंज्ञासंवध्यतेइतियस्त्व भिन्नार्थतामेवप्रतिपन्नस्तं प्रतितदुक्तंनचसंज्ञयाभावाभावावि
ध्येतेइति।नचैतरमंतव्यस्वमनाविकाउ च्यतइत्येवं हि समर्थानांत्र्यर्थइत्येस्त्रोकंन्नतर्हिवावचनंक
र्तव्यंकर्त्तव्यंच।किंप्रयोजनं नित्याःतत्रानेनवाकस्यसाधुत्वंक्रियतइति।कार्येयुगपद्वाचययोर्योग
पद्यंकोस्यवाक्यस्यसंबंधः इदमुपमासं भवता नित्यनादर्शिनोविभाषासाधुत्वंप्राप्नोतिइतितत्पवि
स्तंकार्यचेत्व मुपगम्यमानेसाधुत्वस्य विभाषाःदोषोनास्ति।किंचयंदोषोयुगपद्वाचययोर्योगपद्यंयु
गपच्छब्दस्तेषुयुगपद्वेपव र्त्तमाना इत्य हृतो यथायोगपद्यंइतिभावप्रत्ययः च्चाचयद्यात्रसमुदा
यएवाभिप्रेतः सच्च तुर्षीक मानःशब्दोधिकावाद्तुमितोदकुचमंडूकाइत्यत्रापचयशब्देनोक्त
स्तवयत्रव्यानीयरोदकुचमंडूकादिति।कापूर्वःपत्ताएवमन्यतेयस्यकार्यः शब्दाःप्रयोगनिरपेक्षाःस

राम
७८

प्रतिबद्धः शक्यः प्रतिहर्तुं चोदनाशब्देषु प्रयोक्तृधीनाप्रतिपत्तिरिति शक्तो यथेष्टमस्मिसंबंधः क
ल्पयितुं इति आचार्यदेशशीलनेवत द्विषयं। यच्छास्त्रेषु पुनः पुनः प्रदेशेषु आचार्यग्रहणमेतत्र
शीलमित्युच्यते तत्र यद्देशाशीलनं तत्तद्विषयमित्युच्यते एवं आचार्यदेशहस्तेवं प्रकारं यद्वा आचार्याणां
रामगोत्रेणादिकृत्संबंधेन वा शीलनं तत्तद्विषयं प्राप्नोति इति चोद्यते कुतः एवं मन्यते शास्त्रकार
णाद्वैन यः प्रतिपद्यते यथा सूत्रं तत्रः प्रयोगो न प्रयोगतत्रे शास्त्रमिति। तस्येत नस्मिन्दर्शने अप्रसिद्धो लो
के प्रयोगः शास्त्रेणाप्रपद्यते तद्वृत्ति इकोक्तृस्वोऽस्तु इति एतत्प्रतिपाहवं कृतस्त्वाः प्रयोक्तव्याः सर्वस्मिंश्च
प्रयोक्तरि असक्ते प्रयोक्तृनियमाभावात्तस्येतमेव वार्थप्रग्रहणं तत पंचक्लृप्तो जामदग्न्य
त्रिर्वा एतदिति। ननु चार्थवादोऽयं तत्र विधिवाक्यशेषभूतत्वादर्थवादस्य विधिर्गम्यते स च विधिरत्र
व वद्यं ति पंचक्लृप्तो जामदग्न्यस्येति लौकिकत्वात् स्वार्थस्य शास्त्रा... मवसीयते तत्र यथैवा
स्याहृत्तिः सर्वकर्तृविषया चतुरवद्यति इति एवं पंचक्लृप्तव इति प्र... कर्तृविशेषे वदात रिजाम

१२

क्तिशास्त्रेसद्व्यवतच्चेतितस्मात्लाघवार्थंप्रत्यकृविभक्तौमर्तोत्रीचरौ।त्येकस्याधनानामुपादानं
व्यवहितेचपरशब्दोनिवर्त्तितः।पंचमीनिर्देशेषुनिर्दिष्टग्रहणेन।नेकाश्रयःपरत्वेनयुक्तो
यःप्रकृतेःपरत्वेनाभ्युपगमादाप्रकृतेःपरैवचकयःव्यामध्यवहितानवाद्यस्त्रेकाप्रकृतिपु
कानसंभवंतीतिनसंभवत्याकृतिपरत्वं।नापिक्रमःप्रत्ययमालाप्राप्नोति।नैवमुच्यतेएकस्याः
प्रकृतेःपरेभवंतीति।एवंयुगपदुच्चरंतेति किंतर्हिअन्यान्यःप्रकृतिसःपरेप्रयुज्यंते।एकस्मि
कालेइत्येवंभूतायुगपदुच्चरणताचोद्यतेचोदनायामेधंभूतस्यार्थेनियोगाश्च।अर्थगत्यर्थःश
ब्दप्रयोगइतिप्रत्ययानामभ्युपगतोतदार्थस्यविधीयतेइत्येतच्चेहनोपात्तंसत्यावार्थस्यविधी
यमानतायांभावकर्मणोस्तव्यत्तव्यानारइतेतरकेवलमुपनिधानचाकांविनियोगवाक्यानां
प्रतिपादकंनेसस्यशब्दानर्थान्प्रतिपद्यतेतस्मादेतानिवाक्यानिउपलवंतेधातोस्तत्रभव राम
तिन्भवकर्मणोस्तव्योभवतिभावकर्मणोरणीयान्भवतिभावकर्मणोरित्यनिष्टाउसंगमस्यसाधन १००

संभवति प्रमाणीकरणात्तु ज्ञाद्विधा प्रतिपत्तिः स्तन भवतीत्याह तरकीर्त्तने ह्येष प्रतिपत्तिः शा
स्त्रादस्त्वमेव प्रतिपन्नो न दीर्घमिति। अशिष्यो वा विदितत्वात्। वाशब्दो विकल्पे शिष्य एवेत्यर्थः॥ शब्द
संज्ञास्वतन्त्राधिष्ठाना यास्तस्यास्तद्रूपा या एव प्रदेशे पृथग्वृत्तिः शास्त्रे च तया संव्यवहारो यथा वृद्धिरि
ति यं चैवं भूतान भवतीति एतदावहे। येपि ह्येते संज्ञान्तरम्भं तद इति सामान्ये न दृष्टान्तप्रपादाद्येकदेशपु
दाहरणा चैनोपन्यस्यति। यादिकाः स्वल्पीत्यथवा लौकिका शास्त्रादागमप्य प्रतिपद्येरन्नित्याद्वि
कोस्त्र भिन्नं तथवार तस्मिंस्तु शास्त्रे शास्त्रान्तरसंज्ञया न व्यवहारे पुरितिन्तत्रय देवा प्रतिपत्तिः शास्त्र क
ति लिङ्गस्य कर्तो प्रवर्त्तत इति तदो भयत्र विभाषार्थं कर्त्तव्यो योग इतरथा हि विभाषा स्वेरिति विभाषाश
ब्द एकस्मिन्वाक्यशेषे उपपत्तिरेव न भवति। भवतो वा प्रवृत्तं तस्याभावात् उभयमसमर्थः कर्तुमिति
यदान्वेवं भस्मसेलस्य व्याक्रि पुशास्त्रचाक्रय इति तदेतन्निबंधना ह्विभाषारवेरितिया वल्लसंत समवा
यिनो वक्तृ स्योणानुप्रतिपद्यत इति नारब्धो योगः एतमेवार्थं प्रदर्शयता आचार्येण प्रदेशेषु भिन्न स

दृश्येनियमतइतिनाञामदृश्येजुहोतिआमदुग्निर्वासत्तादितिकेचित्। सोयमित्यभिसंबंधेनाप
येमेवपितृशब्दे नव्यपदिश्यते ति अबाधादितिच छांदसोलङ्वर्त्तमानेच। लेपंचमकाघर इत्यन्ये पु
नःपितुरावरणात्पुत्रोपद्यतीतिएवंमसंते। वपुनर्नित्याःशब्दास्तस्यप्रयोगांतत्रवाश्रुशास्त्रसले
कालेपंचप्रसिद्धःप्रयोगणांस्मर्त्तारःकेवलंभवंतिनाभिसंबंधहा। उत्पन्नस्यपरस्यस्वत्वेविकल्पितं
केवलंगाल्लवस्मर्तृत्वेनोपादीयतेगालवोज्ञात्वचस्मरतिकिंमृतेयथामृतेपोवेदइतिगालवस्ययत्प्र
माणीकरणमेधाप्रज्ञायवागालवोक्तस्वत्वंस्मरन्सेवमस्यागमो। विच्छिन्नःअन्येतुदीर्घस्मरंति। नचगा
लवेनस्मृतमश्रोतुमयुक्तंगोलोवोवासेनस्मृतंदीर्घमितिनास्तितत्रहिषयत्वं। देशग्रहणंकीर्त्यर्थमि
ति। वाकीर्तिःस्वातिसंशब्दंतरव्याप्तिलिंगद्वारश्चप्रसादादयोपिकीर्त्तिचेदेतिवपदिश्यंतेसृशावमानाश्च
केचित्संस्कारप्रतिपद्यंतेयथेंद्रद्युतिप्रास्यइतिनउच्चयस्याधिकार्यइतिणाकरतेतत्रापिप्रजाक राम
ल्पयितुंहस्पतेहिलोकेआहोपुरुषिकयापिप्रजागालवस्मयस्याक्तस्पेसप्रत्तितस्मान्नमपिजयुक्तोति १०९

यच्वृद्धिस्त्रिभ्यांवा। तैलमात्रा ततः संख्यायास्तयप् वृद्धिस्त्रितयं तयस्यायज्वेति त्र्यथवा संख्यायावयवे त
यच्वृ उभादयच्वृद्धिस्त्रिभ्यांवा तैलमात्रा अत्रापि प्राप्नोति न तु वाकारान्त एवायं नैष दोषो नैव मुच्यते ते
लमात्राशब्दात् प्राप्नोतीति किं तर्हि क्रियामात्रस्य सिभवस्त्वित्रितियो मात्रशब्दस्तस्मात् प्राप्नोति
तेन तैलमात्रो तिभविष्यतीति। सदृशस्याप संनिविष्टस्येति। कथं चायं न संनिविष्ट इत्येतत्शकांश्च
तिपन्नमुच्यते अनुबंधे सत्यर्थ एवोपलक्षितो निभिन्नप्रत्ययमिज्ञाने स्वं चेदर्थे नैव संनिविष्टविधे
स्यते प्रमाणपर्थवृत्तिः यः सोनिविष्ट इति। यस्क परिमाणार्थवृत्तिः स्याद्द्वयसमात्राद्वयसस्य परिमा
णार्थवृत्तिः स्यादिदमस्य मात्राद्वयसस्य परिमाणमिति। तस्या संनिवेशः प्रातिपदिकात्तस्य प्रमाणवा
चिनः संनिवेशो यथोक्तं लुङि सिजादिदर्शनादिति। ऊर्णोर्विभाषा। यद्यपरिसमाप्तक्रियमिदमभिधा
यकं कस्य विदा सक्तस्वरितलिंगमुपादीयते समर्थानां प्रथमादित्यतो संयोगाल्लिङ्किदिति तत्र प्रति
लद्धक्रियं तस्मिन् नानावाक्यत्वेनैव प्रवर्तते असंयोगाल्लिङ्किद्भवतु ऊर्णोतेर्विभाषा भवतीति नाना

ज्ञापौंशब्दैर्व्यवहारः कृतः एतत्प्रदर्शयत्याचार्यः खल्वपि संज्ञामारभमाणाइतिकथंतदुक्तंसारब्धा
जाः अस्मान्मन्त्रा उपचाव्यतइत्युच्यते यथानेनस्मृत्वोपनिबद्धं ततः अव्याव्यतइति। अप्राप्तेविस
शयाः अप्राप्तइत्येतद्दर्शयतिः त्रिसंशय्याइतिनत्रयः संशयाः व्याससु विभाषासुतास्त्रिसंशयाः कुतएत
देकंवासंशयसपथास्यात्पुः पुत्तुपइत्येकएवसंशयोनद्वौ संशयौ अतश्च प्रधानवाचात्रि संशयाइ
त्पुच्यते द्वैदेवविभाषाजसिइति विभाषाप्रकरणोपलक्षणार्थमुपात्तमिदं उभसंशयः प्रथमचरमतये
तिप्राप्तेयमित्युक्तं पूर्वविप्रतिषेधश्चैवमप्राप्तेयथापरविप्रतिषेधएवमुभयसर्वादीनिइत्यस्यावका
शोयस्मात्सर्वादिर्नभवतिद्वयेद्वयाइतीहोभयं प्राप्नोति। उभयेइति व्यानग्रहकारेणोक्तेअप्राप्तेस
र्वविप्रतिषेधाद् अन्तरंगबाह्या अंतरंगइत्येवकाशात्प्रकृतिमात्राश्रवणात्तु विभाषात्रूभयजास
मास्त्रिस्यबहिरंगाश्रयंतू भयमेतदनाश्रित्यप्राप्तेविभाषावर्णयति अप्राप्तेयंप्रत्ययान्तरमितिप्रस्त
यायज्ञादेशः परिशिष्यतस्तुभयशब्दादुपत्यांतरं विज्ञास्पते तत्रैवंपाठः क्रियते उभादवयवे अ राम १०२

विभाषार्णोरित्यस्यापि प्रोर्णुविता प्रोर्णविता इत्युभयं प्राप्नोति प्रोर्णुवीनीसते ञाः हा ञा प्ते परवि
प्रतिषेधो यइति। विभाषोपयमने न नुवर्गाध ने पयमनयो रत्यंत भेदात् संदेहे न न भवितव्यं एवं
मस्यतेर्गांधनांगरुपयमनं गंधनमिति व्यपदिश्यते यथा या यानो विघो नतिस्यात्सोवलाइकारवि
घो तत इति। अत्र पूर्वविप्रतिषेधाद्वा ञात्मे विभाषा अथवोपनयनाश्रयं भवति नच नाश्रयं भव
ति। कुतस्तस्याप्राधान्यादित्येवं सेयमप्राप्ते विभाषा। अनुपसर्गाद्वा। उपपराभ्यामित्यनेनारंभाद्वा
आरंयोन क्षेव ध्यातेएव उपपरापूर्वेन संभवेति। वृक्षादयः आङ उग मनद् पर्याप्त्रूरमे वोपादाय
ति ए ध्यादि विरोधि। तथा वेः पाद विहरणे ञो भ्योसमथीभ्या इति प्रारंभे समानार्थवभेतयोर्नद्दध्या इ
थिति। विभाषा वृक्षमृगादीनां। यत्र मृगादयः प्राणिनस्तेन संबंधं तेजातिरप्राणिनामित्येत्न
द्वन्द्वादयस्त्वप्राणिन एव तत्र ये धर्म म याम्रृगादयस्तत्रेयं विभाषा पंत प्राणि षि ति एवं भवितव्य
म प्राप्ते विभाषा नि द्वन्द्वं जातिरप्राणिनामिति पूर्वविप्रतिषेधश्चान्तरेण। पिपूर्वविप्रतिषेधमिय

वाकात्रे चासंयोगग्रहणादेवानुमीयते असंयोगान्न एव हि करोर्णोतिरिति॥ इत्युक्तवचनद्वयजीवनार्थ
मथस्विधायकमिदमेवं सति लिड्विषयेनारंभास्तावकाशावेता।विति विप्रतिषेधे सति इत्यादिपरवि
प्रतिषेधः एवं सत्यप्राप्तेयं पूर्वविप्रतिषेधे धरवत्तुभयत्र कथमिह पूर्वा विभाषा परो नित्यो विधिः पूर्व
त्र परा विभाषा विधिरित्याप्तेऽन्यद्धि किंच मन्यरङ्गित्वविभाषायां ङित्वं नित्ये विधौ किंच मेतच्छक्त
ति भेदात्स्वं संप्रसारणासंप्रसारणादिकार्यमेतयोर्भिन्नमिति। एकं चेदङ्गित्कितो। कथमेकत्वमेव
मन्यते नायं तद्वदतिदेशः किं तर्हि कार्यातिदेशः यदतिदेशात्प्रवर्त्तते तत्कार्यं तत्रोर्णोतेर्ङित्वे किंचे
चाविशिष्टगुणप्रतिषेधो ह्यत्र कार्यं। स तु किं नित्यः प्रतिषेध आहोस्विद्विभाषेति एतदाह एकं चेदि
ति। यद्यपि नाम एवमपि संदेहः कथं पुनर्विभाषोर्णोतेरित्येतत्र सार्वधातुकमपित् किदिति अत्र वर्त्तिते
इटश्चापि वा नुवाकामेहेन प्रवृत्तिरिति नुमीयते तत्र यदि सार्वधातुकं ङित् भवति ऊर्णोतेरिड्
सार्वधातुकविभाषेति प्राप्ते स्यान्न स्मर्यते विशेषेणात्र सार्वधातुकमपिदिति अस्या वकाशः स्यात्॥ १५२

राम

तिप्रयोगासावाज्ञपिपद्यतीति। अथवासनाद्यन्तेष्वप्राधान्येनाश्रयिष्यामः नचप्रधानेनतदंतविधिर
स्तीति एकदेशेषु प्रत्ययादिसत्त्ववर्तमाने इषिग्रहणान्नग्रहणाद्विभाषेत्येवंप्राप्ते इयंविभाषा। अर्थान
ह्नर्तं केवलोपश्लिषसषिःसन्नंतोपि तत्रयादिसर्वप्रतिषेध एवमुभयत्रेत्यस्तिसंदेहः। अथवा तद्वदतिदेशो
यं यथा वहूच्चावावतिडति संख्याशब्दे एकादिपदार्थके आश्रीयमाणे तद्वदतिदेशो विज्ञायते संख्याव
रभवतीत्येवमिहशास्त्रे भूवादिषु धातुशब्दः प्रसिद्धः कार्याशितवर्णानि तानि उपादाय पदार्थैकदेशभ
तालिङ्हो घात्वाः सनाद्यंता धातव इति सनाद्यंता धातुवद्भवंति इति धातुकार्यं लभते। एतन्नुपपन्नं स
तपिवात इतिदेशे किमुच्चादिभिः सन्नंतेः सामान्यादिभिर्विशिष्टं कार्यं लक्ष्यं च प्रत्ययोत्पत्तिरतो दांतव आथो
पाद्दीनामपि यत्कार्यं तदापीत्येवमस्य कार्यप्रतिपत्त्यर्थः कृतत्वसामान्ये विशेषाणां व्यभिचारित्वात्। यथा
ब्रह्मणावदस्मिन् इति न माठरेयन्न्तद्रतिरिच्यत एवं च कृत्वोक्तं सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः स
तमेवमेतन्नइव्हनुसामान्येतिदिश्यमाने अतिदेशा एवानर्थकः संज्ञासंभिसं · वेनाद्यस्यार्थस्य उपघ्य

८८

मप्राप्ते विभागौण मुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति मुख्येषु पक्षेषु विभाषा नञ्सूत्र गवादिषु उपदिष्ट

। प्रत्ययांतादिति वा भिप्राप्ते। इजादेरित्यत्र प्रत्ययांतादिति वा भिप्राप्ते।। इतादेरित्यत्र प्रत्ययांतादि

त्येतत्र संबध्यते स्यापि सिद्धे भिन्नवाक्यवचनानर्थक्यमापद्यत इति। अथ कथं प्रत्ययांत उपादयदि

व्यपदेशं लभंते यावता उक्तं परिमाणानुसारी च परिशिष्ट विभाषा विधीयते उच्यते सनाद्यंता धातव इ

त्यत्र प्रकारचतुष्टयं दृत्वैकदेशविज्ञानं तद्वद् तिदेशांस ज्ञासं ज्ञि संबंधः प्रत्याख्यानमिति। तदेकदेश

विज्ञानं तावद्यथा समासांत इत्यंतग्रहणेन समासैकदेशाद्व इजाद्दनाम्निति द्विचादिग्रहणेन गृह्यंते

एवमिहापि समादयो नाएषां एकदेशाएषांतेइ मेसनाद्यंताइमेयं विज्ञायमाने इषेः सनेकदेशो गृह्य

ते रपि ग्रहणेनेति। ननु चैवं कल्प्यमाने संज्ञाविधिरयं न भवतीति सनांतं दृत विधिरस्ति एवं च सति सन

तौ धन्य स्यैकदेशोऽपि गृह्यते रपि ग्रहणेनेति विज्ञायेत। नैष दोषः समानार्थस्य वा सनंत एकदेशस्यान् राम

अन्यार्थस्य वा तत्र समानार्थस्यो कवान् प्रयोगो नास्ति पचपिपठतीति इत्समार्थस्य विरोधान्नासंबंधेस १८४

वंवर्णयंतिउषिकिंवतन्त्र्याचारेकिपाअतस्यांतश्चनवतितश्रुतिश्चेतिद्दमप्येवंसमर्थ्यंतेप्रयांता
धाचंक्रमराणिइति नैतस्मादावाध्किचस्त्वाति। दीपादीनांविभाषादीपजन्नेस्येतशुस्मर्यंतेइ दिहासुभि
तंसमुदायेनामीयतेभावकर्मणोश्चिएभवतिदीपादीनांविभाषेतिनचंगांगिभावेनकृतएतन्नूष्ट
कृपाठदितिरथाहेवमेवपटेश भावकर्मणोदीपादिभ्योविभाषेति। अत्र्यविधायकमिदंकर्त्तरीतिच
निवृत्तंपरविप्रतिषेधात् अप्राप्तेपूर्वविप्रतिषेधाद्वेधाद्भयत्रप्राप्तेइयंविभाषा। अप्राप्तेकर्त्री
रातिक्षिवर्त्ततेविधायकंचेदमित्यभिप्रायः। एवमपिसंदेहान्याय्योवाकर्त्तरिकर्मकर्त्तरीतिवतियक्षि
कर्त्तरीत्येतदपिअर्थतेतत्रकर्तृपरिग्रहीतादीपादयोवाकर्मभेदेनेह क्रियाशब्दंलक्षंतेभावकर्मणो
चिएभवतिदीपादिभ्यः कर्त्तरिकर्मणिविभाषेति प्राप्तेइयंविभाषा अथकर्त्तरिइतिनस्मर्यतेकर्म
कर्त्ताकर्त्ताभवतीतिदीपादीनांकर्मकर्त्तरिउभयंप्राप्तोपूर्वविप्रतिषेधन्व। संदेहउपपद्यतेसकस्य
कर्त्ताकर्मवद्भवतीतियद्यपिबुद्धिःसकर्मकस्तथापिकतरसपरिहारः। ...नामीतिअविशेषेणोक्रम

रन्तस्मात्पदेतच्चान्तुयत्भवतिइतिएतदेवं प्रतिपन्नंलाघवार्थमेतत्सामान्यशब्दोपादानमेतत्तु प्रति
विशेषमुपसंहृतं भूवादिरूपेणोपात्तंसनंतां भवतियत्भवतिएधातिवत् भवतिइतिअस्तरूपेः समंतस्या
पिवदितिदेशाद्धिभाषाकार्यप्रतिपत्तिरितियं च अदोषः सनाद्यंतानांसर्वधातूनांयत्कार्यंतत्प्राप्नो
तिइतियदापंज्ञासंज्ञिसंबंधस्तत्कथंयद्येवंकल्पतेधातवइत्येतत्भूयादिपदार्थकंतेच भूवादयः
सनाद्यंसानांसंज्ञाएवंतुकल्पमानेधातोःकर्मणोधातोरेकावइत्येतत्रापिप्रसंगइत्यथमतमसेप्रतीय
मानाअत्र भूवादयइतीहापिप्रतीयमानाःसनाद्यंताधातवइतितस्मादेककालेचेयंस्वरूपपदार्थि
काभूवादीनांसनाद्यंतानांचधातुसंज्ञाप्रत्रविशेषउच्चरतिसासंज्ञास्याद्यथापिभाषाहरवणोरितिवि
कीर्यतेःसंज्ञास्यादेतद्वचनस्यात्तंधातवर्थोविधीयंते। सनादयस्तत्रस्यानिवद्भावात्सिद्धासंज्ञेति। अ
प्राप्तेप्रत्ययधातुवंतराणिएतदारभ्यातमनेनप्रकारेणानैकदेशसंविज्ञानंसनाद्यंतानांतद्वदतिदेशोकि राम
उसंज्ञासंबंधःप्रत्याख्यानंवातत्स्वाभिकातुषाद्विग्रहणेनयद्ग्रहणात्संदेहोनोपपद्यतेअपरेसंशयमे १०५

पिषंपासेत्पत्रनात्नुमीयते आरंभसामर्थ्यात् क्ति तु तः काचित्संभवत्येकहल्लादौ घ्रयितव्ये। अस्तीसाहे
द्पानमिति। चादि निर्योगाइति। कस्ययोगे युष्मदस्मदोः आमन्त्रवत्वस्वं म स्वस्वमितियदा तु स्वस्य
योगः तदा भवं स्पेवादेशाः आमन्त्रिते स्वं नगंरते स्वमिति। यङि इत्विवानि से प्राप्ते अविभाषे तत्र यङीति
वर्त्ततेयङि अचीतित्तवेवंभवितव्यं यत्र यङ्परः [illegible] तरो भवतीति क्व च भवतीति यङ्लुकि निजेपि
लइति अपरे वर्णयंति अवयवलोपे कृते यङि यः एकदेशस्तस्मिन्नचीति। येतु निजे मित्यते इति वर्ण
यति। तेषामुभयत्र आश्रयादंतादिवत्। गावे सति इ लुभयङोरपरत्वे। प्राप्ते चानपूर्वे विप्रतिषेधो
न पर विप्रतिषेधः किंतर्हि अनुवृत्तिरासु। विभाषा विप्रलापे। अव्यक्तवाचाम प्रियविप्रलापोति
विप्रवदंति शकुनय इति इष्टानि एवच कवा व्यक्तवाचामपि संभवति विप्रलपंते योक्त्वा इति प्रा
ते व्यक्तवाचामिति वर्त्ततेन विप्रवदंति शकुनय इति भवितव्यं। विभाषोपपदेन प्रतीयमानो संवि
धानमुपपदात्मनेपदाभ्यामवद्योत्पते यथात्वं पचसीत्येवं च कृत्वा संदेहो [illegible] तूपपदमवद्योतकमेकं

५

अकर्मकाश्चदीपादयइति सोपसर्गाः सकर्मका भवंतीति सोपसर्गा ह्यर्थान्तरवृत्तित्वंप्रतिलभंते भवसनुभ
वतीति। कर्मत्वभावकामो कर्मण्य क्रियायाम् इति प्रसंदाप्रसंद भेदेम विसकोर्थीत्यामेदृनो पात्तोभाव
क्रियेति। कथंपुनरेतल्लभ्यमेवं ततोक्तं कर्मक्रियाशब्देनोच्यतइति यथापचतिः कर्मस्थक्रियः कर्म
हि क्रियाकृतो विशेषउपलभ्यतइति इदं वचः कर्तृयक्रिइत्यनेन विनुध्यते एवं हि तत्रावस्थितं जाय
ते स्वयमेवेति जनेरुपदेश एवावंतस्योपदेशे जंतोय मितिय दिचकर्तृकस्वभाववकोऽयंकृतोसकर्तृ
यकृइति। विभाषाग्रेः श्रमीत्वाइति निवृत्तं पूर्वविधि तिषेधश्चात्र विदस्तुकं भयादि यथा प्रविधेः समाप्त
प्रतिषेधइत्यप्राप्तविभाने ग्रयादयो नि मित्तं प्रत्ययोत्पत्तावथउप्राप्तइयं विभाषा एवं प्रतिनिवृत्ते सि
मित्तभयाद्यइत्युपपदत्वाभावइति परिस्फोक्तो ऐमेवं ग्रहसहनिर्दिष्टमुपपदं तत्र भवाइति। दृष्टाद्वीनो
विभाषाच्चनन्नतीह्लाक्कतिश्चेत्याकोशेसंतायामितियघस्कावितिनिवृत्ते अतः संदेहे नमचित
वांश्रवाक्रोशे इत्यत्रास्त्रकावनुवर्त्तेनि मि: संदिग्धमप्राप्तविभाषेयं। एककहलादौ संज्ञायामित्यनुवर्त रम्म १०६

त्वमनुभूय प्रदेशेषु स्वेन व्यापारेण प्रवृत्तोऽसत्त्वभूत एवोपतिष्ठत इति इग्यणो भंतीत्यस्यार्थस्तस्य संप्र
सारणसंज्ञायां प्रदेशेष्विदमुपतिष्ठते इग्यणो भवतीग्यणो जायत इग्यतो निःपद्यत इत्याहोस्विद्वर्ण
स्यपरास्थानेयत्र ऋस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञेति अथ वर्णसंज्ञित्वे सति किंयपाः स्थानेय ऋस्य
संज्ञा आहोस्विद्यण एवेत्यनिपीतस्य प्रसारणेन कृते षति केर्कतां हिं इकार्तुत एतस्त्वन्यथा विरोधादे
वहि विज्ञायमाने यणः संप्रसारणसंज्ञेति इग्निमस्थोपाद्युवेषु संप्रसारणाश्रये हि स्वरूपपदार्थके यण
संज्ञित्वेन भवितव्यं प्रमाणैर्न संज्ञिनिर्देशो विकाभवितव्यं उच्यते यण इति त्वेषा षष्ठी नैषा संप्रसारणे
न कृते षत्तिके किं संज्ञा चेद्वर्णविधिः वर्णस्य यो विधिः पूर्वं च दीर्घं च च तत्सिद्धानितम्मा द्वर्णस्य वि
धेया संज्ञेति। तथा हि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामिको यज्ञ्यत इत्येषा संज्ञा जन्म चार्थेन चार्थ
स्य पूर्वपरत्वापदेशो न वस्थानिवत्त्वमिति। किमर्थं पुनरिदं द्वयमुच्यते निर्देशस्य कार्यस्य चासंभव
इत्येतत्प्रदर्शयति यद्यपि अपशब्देन निर्देशः क्रियते यथा केशगच्छ[illegible]तीति एवमपि निर्देशमात्रस्य

तेनाप्राप्तविभाषेयं। उभयत्र निवृत्तं पूर्वविप्रतिषेधश्चेति। हृक्रोरन्यतरस्यां हरतेः प्राप्त एव सामार्थ्यता नि
मित्तगतसर्व्वता च करोतेरकर्मकार्थं॥ ॥प्रथमस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकं। इग्यणः संप्रसारणं॥ ॥कि
मियं वाक्यस्य संज्ञा आहो स्विद्वर्णस्य। उभयमिति मित्तसंभवात् योगपद्याभावात् उभयोश्च दोषदर्शनात्
शास्त्रे च द्वयोर्लिंगदर्शनात् प्रश्नः ननु चावयवात् तस्य विशेषणं वाक्यमित्युक्तेन स्यात् तपरं स्मर्यते अर्थैवं कल्प्य
ते च्यस्ति र्भवंती परत्वे एवमपि विप्रतिषिद्धत्वमापद्यते संप्रसारणं भवतीति संप्रसारणा प्रदेशे स्वइदमुप
तिष्ठते इग्यणो स्तीति यद्यस्ति न तर्हि भवत्यथ भवति न तर्हि अस्तीति उच्यते सोपस्कारत्वात् सूत्रस्य भव
ति वाक्यशेषत्वेन समर्थयिष्यामहे इग्यणो भवतीति एवमपि योगपद्याभावात् स्य वाक्यस्य संज्ञा एवमनुप
पन्नं प्रथमांतो हि संज्ञी षष्ठ्यंतो वा न च वाक्यं प्रथमांतं षष्ठ्यंतं वा। उच्यते वाक्यार्थो वाक्यमित्यभिधीयते य
दा भवर्थो लुप्तश हे नोच्यते प्रसंगो ऽः स्तसा प्रो ऽरिति। ननु चार्थो प्यसत्व भूतो यमिति पाक्य सेति वाक्योपल राम
क्षितउच्यते संज्ञा संबंध काले प्रत्यवमृष्टः सर्वनाम्ना वस्तु रूपेण उपसंहृतइदं तदिति प्रदेशः संज्ञि १०६

४५

Role - 4